

Bönder, myndigheter och naturbetesmarker

Ulrich Nitsch

Bönder, myndigheter och naturbetesmarker

Ulrich Nitsch

Centrum för biologisk mångfald (CBM) är ett nationellt centrum för forskning om biologisk mångfald som är gemensamt för SLU och Uppsala universitet. Verksamheten samordnas i ett nätverk av institutioner, organisationer och myndigheter i hela landet. Arbetet går ut på att samordna, initiera och bedriva forskning, utbildning och information med sikte på att bevara, hållbart nyttja samt restaurera biologisk mångfald i Sverige. CBM deltar också i internationella samarbeten som syftar till att lösa problem inom biodiversitetsområdet.

Bönder, myndigheter och naturbetesmarker

CBM:s skriftserie 23

Ulrich Nitsch

© 2009 Centrum för biologisk mångfald, Uppsala

1:a upplagan 500 ex.

Grafisk form: Anna Maria Wremp

Omslagsfoto: Christer Olofsson

Tryck: Elanders, 2009

ISBN: 978-91-89232-33-4

ISSN: 1403-6568

Innehållsförteckning

Inledning	5
Studiens uppläggning och genomförande.....	7
Disposition	14
Drivkrafter	15
Nackdelar.....	21
Förändringar i arbetsvillkor	26
Ekonomi.....	32
Stöden.....	37
Samverkan.....	51
Livsvärld och system	55
Perspektiv och makt.....	64
Kommunikation och aktörssamverkan	67
Litteratur	70

Inledning

FÖRÄNDRADE FÖRUTSÄTTNINGAR i jordbruket medför att stora arealer naturbetesmarker hotas av igenväxning vilket ger förluster av natur- och landskapsvärden. För att stimulera bönder att hålla markerna öppna betalar samhället ekonomiska ersättningar för skötselåtgärder. Ersättningarna betalas ut efter centralt fastställda regler och följs upp genom kontroller av länsstyrelserna.

Naturbetesmarkerna har skapats genom böndernas arbete som en del av deras lantbruksföretagande. För att hamna rätt med regler och kontrollåtgärder krävs därför kunskap om lantbrukandets villkor. Den här rapporten ger en dokumentation av bönders synpunkter och erfarenheter av naturbetesmarkernas skötsel. Den är baserad på intervjuer med bönder i Sörmland, Västergötland, Småland och Jämtland. Intervjuerna visar att bönder känner starkt engagemang för att bevara naturbetesmarkerna.

I mötet mellan bönderna och myndigheterna uppstår störningar som motverkar arbetet för miljömålen. Störningarna har sina rötter i skillnader i perspektiv och makt. För att komma tillrätta med dessa störningar krävs att man utvecklar nya former för dialog och samverkan mellan bönder och myndigheter.

Studiens uppläggning och genomförande

Bakgrund och syfte

FÖRÄNDRINGAR I PRODUKTIONSVILLKOREN för lantbruket under de senaste decennierna har lett till en markant minskning både av antalet nötkreatur och av antalet gårdar som har sådana djur. År 1970 hade vi 760 000 mjölkkor fördelade på 96 000 gårdar. År 2008 hade antalet mjölkkor halverats och antalet gårdar med mjölkkor var mindre än 7 000. Medeltalet för antalet mjölkkor per gård ökade under samma period från 8 mjölkkor år 1970 till 55 mjölkkor år 2008 (Jordbruksverket, 2008). Antalet nötkreatur för köttproduktion har ökat under denna tid men denna ökning kompenserar inte för den minskning som skett inom mjölkproduktionen. Följden har blivit att det idag finns färre nötkreatur att beta landets naturbetesmarker. De gårdar med mjölkkor som är kvar är alltmer koncentrerade till mellanbygder i södra och mellersta Götaland. Den här utvecklingen har medfört att stora arealer naturbetesmarker vuxit igen med buskar och skog med påföljd att landskapet mörknar, den biologiska mångfalden utarmas och kulturminnesmärken går förlorade. Med naturbetesmark avses marker som kännetecknas av artrika växtsamhällen som utvecklats under lång tid av betning utan människans ingrepp genom plöjning och gödsling (Pehrson 1998). Det är marker som man utanför fackkretsar brukar kalla hagmark.

Samhället vill bevara den nuvarande arealen naturbetesmark in i framtiden. Det kommer bl.a. till uttryck i det nationella miljö kvalitetsmålet ”Ett rikt odlingslandskap”. Ekonomiska medel som bönder kan söka har avsatts för att stimulera användningen av naturbetesmarker. Jordbruksverket har tilldelats uppgiften att utarbeta regler för stöden och länsstyrelserna kontrollerar att reglerna följs genom besök på gårdarna. Även denna rapport är ett led i samhällets strävan att bevara naturbetesmarker. Rapporten bygger på intervjuer med bönder som genomförts i ett forskningsprojekt inom forskningsprogrammet HagmarksMistra. HagmarksMistra har haft som syfte att utveckla kunskap som ger underlag för åtgärder för att bevara landets naturbetesmarker och genomfördes under åren 2001–2008.

Det är bönder som med sin djurhållning har skapat naturbetesmarkerna och det är fortfarande bönder som äger och brukar nästan all naturbetesmark i landet. Men hur blir det i framtiden? Kommer bönderna att upprätthålla denna roll? Det pågår forskning om alternativa skötselformer för att hålla naturbetesmarkerna i hävd och motverka igenväxningen när böndernas nötkreaturshållning minskar. Man studerar alternativ som slåtter, extensiv betesdrift, storskalig djurhållning av naturvårdsentreprenörer och ranchdrift. Men även när vi söker alternativ måste vi intressera oss för böndernas erfarenheter och synpunkter. Naturbetesmarkerna har utvecklats ur böndernas praktik och är den grund som planeringen av åtgärder för att bevara naturbetesmarkerna har att utgå ifrån.

Syftet med det forskningsprojekt som jag redovisar i denna rapport har varit att samla in erfarenheter och synpunkter från bönder om skötseln av naturbetesmarker. Projektet har genomförts av författaren till denna rapport, (forskare vid Sveriges lantbruksuniversitet) tillsammans med Marie Stenseke (kulturgeograf vid Göteborgs universitet). Vi intervjuade under åren 2001–2002 sammanlagt 66 bönder vid besök på deras gårdar och en bonde genom en telefonintervju. Bönderna är jämnt fördelade mellan fyra bygder: Sörmländsk mellanbygd, Småländska höglandet, Västergötlands mellanbygder samt skogs- och mellanbygd i Jämtland. Vi intervjuade bönderna om följande frågor:

1) *Frågor om brukaren, gården och produktionen:* ålder och bakgrund; hushållets sammansättning; antal år som lantbrukare; areal och djurslag; samt förändringar i produktionen på gården.

Om HagmarksMistra

HagmarksMistra (Skötsel av ängs- och hagmarker – ekonomi och ekologi) startade 2001 som ett tvärvetenskapligt MISTRA-finansierat forskningsprogram. Programmet har löpt i två faser och avslutades under 2008.

HagmarksMistra har tagit ett tvärvetenskapligt grepp om naturbetesmarkernas förutsättningar genom att koppla ihop forskning som belyser såväl ekologiska frågor och markanvändningshistoria som ekonomi, produktionsfrågor och sociala aspekter. Målet för programmet har varit att hitta bästa möjliga systemlösningar för ängs- och hagmarker genom att:

- bevara och förstärka biologisk mångfald tillsammans med andra värden
- ta hänsyn till markanvändningshistorien
- nå stabilitet genom en ekologiskt riktig skötsel
- skapa uthållighet genom lönsamma produktions- och företagsmodeller
- ta hänsyn till lantbrukarnas erfarenheter och behov

Läs mer på:
<http://www-hagmarksmistra.slu.se>

2) *Utvecklingen på gården och i bygden:* Vad händer med naturbetesmarkerna i din bygd? Vad har du sett hända under din uppväxt och tid som lantbrukare och vad tror du kommer att hända med markerna i framtiden? Hur ser du på framtiden för naturbetesmarkerna på din gård? Vad krävs för att de ska hållas i hävd?

3) *Användning, skötsel och naturbetesmarkernas värde:* Hur använder du dina naturbetesmarker och vilken betydelse har de i din produktion? Hur ser du på naturbetesmarkernas värden ur landskapssynpunkt och i fråga om biologisk mångfald?

4) *Lantbrukarens villkor:* Hur är det att vara lantbrukare idag? Hur har villkoren förändrats under din tid? Vad motiverar dig i arbetet som lantbrukare?

5) *Ekonomiska stöd:* Hur ser du på de ekonomiska stöden till naturbetesmarker? Hur fungerar de och hur skulle de kunna förbättras?

Urval och sammanställning av intervjuerna

Urvalet för intervjuerna har skett med tanke på att få del av synpunkter och erfarenheter från praktiskt verksamma bönder som tar emot miljöersättningar för sina naturbetesmarker och som representerar en variation ifråga om bygd, företagsstorlek, produktionsinriktning och ålder. Vid urvalet har vi fått hjälp av länsstyrelser och LRF-avdelningar i respektive län. De bygder vi besökt är Lerbo och Sködinge församlingar i Sörmländsk mellanbygd, Berg och Lerdala församlingar i Västergötlands mellanbygd, Almesåkra och Malmbäcks församlingar på Småländska höglandet samt Kalls och Offerdals församlingar i den Jämtländska skogs- och mellanbygden. Drygt hälften av de intervjuade bönderna har mjölkkor. Flertalet av de övriga bedriver produktion av nötkött ibland i kombination med får. Enstaka gårdar har enbart får eller getter eller hästar.

Intervjuerna skedde vid besök på gården och tog vanligen två timmar. Marie Stenseke och jag genomförde lika många intervjuer var. Vi använde en intervjuguide som vi utarbetat tillsammans. För att kolla upp att vi arbetade på likartat sätt gjorde vi en intervju gemensamt i varje område. Marie Stenseke ger en utförlig redogörelse för urvalsförfarandet i sin rapport *Bönder och naturbetesmarker* (2004). Hon ger där också en ingående beskrivning av de bygder vi besökte med avseende på jordbruket, befolkningen, övrigt näringsliv, natur och kultur.

Vi spelade in intervjuerna vid våra gårdsbesök med bandspelare. Var och en av oss har sedan skrivit ut sina intervjuer. Vi har fördjupat oss inom olika frågor med utgångspunkt i våra skilda akademiska bakgrunder. Marie Stenseke har med sin bakgrund som kulturgeograf ingående skrivit om naturbetesmarkernas skötsel och framtid och analyserat skillnader mellan de fyra bygder vi

besökte. Jag har ägnat min uppmärksamhet åt böndernas syn på sina villkor i lantbruket och deras syn på de ekonomiska stödformerna. Jag har inte sökt skillnader i böndernas svar efter bakgrundsfaktorer som ålder, produktion, gårdsstorlek eller bygd. Urvalsförfarandet och urvalets storlek ger inte underlag för en sådan analys för de frågor jag studerat.

Min bearbetning av intervjusvaren har skett i fyra etapper. Den första bearbetningen bestod i att skriva ut svaren från de bandade intervjuerna. Min andra bearbetning var att läsa igenom alla intervjuutskrifter flera gånger, både mina egna och Marie Stensekes. Jag kunde då urskilja sex teman: 1) drivkrafter, 2) nackdelar, 3) förändringar i arbetsvillkor, 4) ekonomin, 5) stöden och 6) samverkan. Den tredje bearbetningen bestod i att granska intervjusvaren när de sorterats efter dessa teman. Jag kunde då urskilja ett antal underteman och gjorde ytterligare en sortering av intervjusvaren efter dessa. Det hela resulterade i en sammanställning av intervjusvaren under följande teman:

1) Drivkrafter

- Friheten i arbetet
- Arbetet med djur och natur
- Kontinuitet och förvalterskap
- Boendemiljön
- Livsformen

2) Nackdelar

- Bundenheten
- Ensamheten
- Sårbarheten

3) Förändringar i arbetsvillkor

- Storskalighet
- Press och stress

4) Ekonomin

- Lönsamheten
- Kostnaderna
- Investeringar

5) Stöden

- Inställningen till stöden
- Reglerna och friheten
- Osäkerhet och maktlöshet

- Reglerna och verkligheten
- Kontakten med myndigheter
- Förslag till förbättringar

6) Samverkan

- Fördelar med samverkan
- Hinder för samverkan

Sammanställningen av intervju svaren efter ovanstående teman har utgjort utgångspunkten för min fjärde bearbetning som är den analys jag genomfört när jag skrivit denna rapport.

Tillförlitlighet och representativitet

”Alla, som skriver, har verkligheten som sin uppdragsgivare. Att vara trogen mot det man uppfattar som sant blir uppgiften. Det betyder att en känsla av otillräcklighet med naturnödvändighet hör till skiv arverksamheten. En författare måste uppfatta sig som en som ger för lite och inte exakt nog.”

Jag citerar dessa rader från författaren Olof Lagercrantz’ bok *Konsten att skriva och läsa*, för att beskriva den otillräcklighet jag känt när jag skrivit denna rapport. Jag har tillbringat många timmar i köken hos bönder och lyssnat till deras ord om arbetet i jordbruket och om glädjeämnen och frustrationer i samband med detta. Jag vill redovisa det jag fått del av för såväl bönder som för människor utanför det praktiska lantbruket, inklusive beslutsfattare, som genom beslut om lagar och regler har inflytande på villkoren för böndernas verksamhet. Mina iakttagelser och slutsatser bygger på vad jag hört bönderna säga och den tolkning jag gör av deras ord. Hur ska jag presentera detta utan att något väsentligt går förlo rat och på ett sådant sätt att jag uppfyller kraven på vetenskaplig tillförlitlighet?

Allt observerande och allt vetande utgår ifrån ett perspektiv. I likhet med kultursociologen Mats Trondman (1999) tror jag inte på möjligheten att bege sig ut på fältet, vilket i mitt fall är intervjuer med bönder på gården, och helt förutsättningslöst se vad som finns där. Jag har med mig ett språk, utbildning, intressen och erfarenheter som riktar min uppmärksamhet och påverkar min tolkning av det jag ser. Likväl har det varit min strävan att förmedla böndernas synpunkter så sannfärdigt som möjligt. Min målsättning har varit att följa uppmaningen i Olof Lagercrantz’ ord: att beskriva verkligheten så sant och fullständigt som möjligt. Det sätt jag valt för att föra böndernas verklighet vidare till läsaren är att redovisa vad de säger genom utförliga citat. Citaten är autentiska med tillägget att jag ibland strukit upprepningar och lagt till något pronomen eller bindeord för att underlätta läsningen. Jag har varit noga med att detta inte ska ändra innehållet och karaktären i det bönderna har sagt.

Att redovisa intervjuavaren i form av utförliga citat bidrar till men är ingen garanti för den vetenskapliga tillförlitligheten. Rapporten måste även klara en källkritisk granskning som avser frågor som: I vilken mån är det som bönderna säger sant och fullständigt? Kan det vara så att de medvetet eller omedvetet undanhåller viktig information eller lägger informationen tillrätta? I varje intervjusituation uppträder en intervjuareffekt. En intervjuperson kan vara benägen att välja det han/hon säger för att framstå i gynnsam dager eller för att främja egna intressen. Jag bedömer att en sådan benägenhet inte på något väsentligt sätt minskat tillförlitligheten i denna studie.

Jag grundar den bedömningen på flera omständigheter. En är själva intervjusituationen och frågornas innehåll. Vi pratade med bönder i deras hemmiljö om förhållanden som är viktiga för dem och inte kontroversiella i förhållande till människor i deras omedelbara omgivning. Bonden behöver inte på samma sätt som människor som arbetar i organisationer tänka på vad hans eller hennes ord kan få för konsekvenser för karriären eller försöka undvika att stöta sig med chefer och kollegor, som man är beroende av. Intervjuerna hade karaktären av reflekterande samtal där vi eftersträvade en atmosfär som främjar kontakt, förtroende och äkthet i svaren. Våra frågor gällde fysiska och ekonomiska förhållanden i lantbruket samt böndernas personliga erfarenheter och synpunkter. Enligt min bedömning låg det i böndernas intresse att svara äkta och sanningsenligt och det hade varit ansträngande för dem att medvetet förvränga svaren. Vi vistades en vecka i varje bygd och det bönderna i bygden berättade om sin egen och andras verksamhet gav en sammanhängande bild. Det är vidare god överensstämmelse mellan mina iakttagelser och Marie Stenkes samt med andra studier inom vårt forskningsområde.

En ytterligare aspekt av tillförlitligheten är representativiteten. I vilken mån gäller mina iakttagelser och slutsatser för andra bönder än de vi intervjuat? Det som kännetecknar vårt urval av bönder är att de har djur och brukar naturbetesmarker i mellanbygd på fyra olika platser. De är något yngre och brukar något större enheter än genomsnittet i landet. Urvalet har skett med hjälp av kontaktpersoner och det är därför sannolikt att de intervjuade bönderna har haft mera och positivare kontakter med samhällsinstitutioner än genomsnittet för landets bondepopulation. Sammantaget bedömer jag att resultaten har god giltighet för bönder med naturbetesmarker i mellanbygd, som har något större produktionsenheter och är något yngre och mera utåtriktade en riksgenomsnittet. De representerar därmed en stor andel av brukare med naturbetesmarker i landet.

När jag har valt citat som illustrerar böndernas erfarenheter och synpunkter har jag strävat efter att få med bönder från alla fyra bygderna. De intervjuade bönderna är olika pratsamma och därmed olika utförliga i sina svar.

Det medför att en del bönder blir citerade flera gånger än andra. De flesta citaten är hämtade från mina egna intervjuer. Alla 32 bönder som jag själv har intervjuat är citerade för något tema. Från Marie Stensekes intervjuer har jag hämtat citat från 18 bönder. Skillnaden beror på att jag skrivit utförligare intervjureferat inom de frågeområden jag särskilt fördjupat mig i. Det föreligger inga systematiska skillnader i bakgrundsfaktorer hos de bönder jag och Marie Stenseke intervjuat.

Böndernas intervju svar visar en hög grad av samstämmighet i de frågor som är i fokus för min rapport. Den kritiska läsaren kan undra om det inte finns bönder som tänker annorlunda eller tvärtemot. Jag har bemödat mig om att i citaten redovisa den variation som förekommer i intervju svaren. Men samstämmigheten i böndernas synsätt och erfarenheter överväger och framstår som oberoende av skillnader mellan bönderna ifråga om bygd, ålder samt produktionens storlek och inriktning.

Jag presenterar genomgående citaten från de fyra bygderna i den ordningsföljd som vi genomfört intervjuerna, d.v.s. i ordningen Sörmland, Västergötland, Småland och Jämtland. Efter varje citat har jag lagt till några ord som ger lite bakgrund för intervju personen. Jag anger om bonden är hel-, deltid-, eller fritidsbrukare, bondens ålder, den huvudsakliga inriktningen i djurproduktionen, arealen naturbetesmark och den geografiska hemvisten.

För att uppgiftslämnarna ska förbli anonyma återger jag bakgrundsfaktorerna i grova kategorier. Ålder anger jag som "yngre" upp till 35 år, "medelålders" för intervallet 36–55 år och "äldre" för 56 år och däröver. Djurproduktionen anger jag som "mjölkproduktion", "nötköttproduktion", vilket innefattar tjurar, stutar och dikor, samt "färskötsel". De tre gårdar som har hästuppfödning och den enstaka gård som har getter har jag redovisat som "färskötsel" för att bevara uppgiftslämnarnas anonymitet och jag hoppas de berörda bönderna har overseende med det. Arealen naturbetesmark har jag avrundat till femtal för arealer mellan 5 och 20 hektar och däröver till tiotal.

Disposition

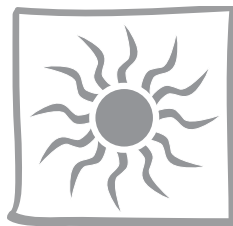
I DE AVSNITT som följer närmast redovisar jag böndernas svar på våra intervjufrågor. Först kommer avsnitt om vad bönderna ser som sina drivkrafter i lantbruket och vad de upplever som nackdelar. De följs av böndernas svar på frågor om hur arbetsvillkoren i lantbruket har förändrats under den tid de arbetat med lantbruk och vad de väntar sig av den närmaste framtiden.

Efter detta kommer böndernas syn på ekonomin. Det följs av en redogörelse av hur bönderna ser på de ekonomiska stöden till lantbruket, hur de upplever reglerna och kontrollen av dessa, samt deras förslag och önskemål om stödsystemens utformning. Efter det kommer ett avsnitt med böndernas syn på samverkan som en möjlighet att förbättra lönsamheten och arbetsvillkoren.

Efter avsnitten med böndernas intervjusvar övergår jag till att belysa förutsättningarna för samarbetet mellan bönderna och myndigheternas handläggare i skötseln av naturbetesmarker. Jag beskriver detta samarbete som ett möte mellan olika världar. Skillnader mellan böndernas och handläggarnas världar gör att de utvecklar olika synsätt eller perspektiv på vad det innebär att vara lantbrukare och att bruka naturbetesmarker. Jag avslutar rapporten med en diskussion av skillnader i perspektiv och makt mellan bönder och handläggare och föreslår åtgärder för att förbättra samarbetet kring naturbetesmarkerna genom kommunikation och aktörssamverkan.

När jag skrivit rapporten har jag strävat efter att den ska vara begriplig och intressant att läsa för bönder och myndigheternas handläggare av naturbetesmarker. Det betyder att jag undviker diskussioner av begrepp och teorier i den löpande texten. Där jag finner det viktigt att redovisa lite av innehållet i de begrepp och teorier jag använder har jag presenterat detta i fotnoter för att inte tynga den löpande texten.

Drivkrafter

VI STÄLLDE TVÅ FRÅGOR om böndernas drivkrafter i verksamheten: Vilka fördelar tycker du det finns med att vara lantbrukare? Vad sätter du särskilt värde på i lantbrukandet? Bönderna återkom till dessa frågor vid flera tillfällen under intervju samtalen. Vi genomförde ju, som jag tidigare nämnt, intervjuerna som samtal och det gav bönderna utrymme att gå fram och tillbaka i tankar och reflektioner. I böndernas svar om drivkrafter har jag urskiljt följande aspekter eller underteman:

- a) friheten
- b) arbetet med djur och natur
- c) kontinuitet och förvalterskap
- d) boendemiljön

Friheten

Frihet är en kvalitet som många bönder framhåller som en stor fördel och ett viktigt värde i lantbrukandet. I friheten ingår flera dimensioner. Att själv få bestämma över arbetsdagen är kanske den viktigaste. Man uppskattar att få rå sig själv, lägga upp sitt arbete själv och att slippa klockan. Arbetet är omväxlande, inte så inrutat och man arbetar utomhus. Så här säger en sörmländsk fritidsbonde, som gärna skulle ägna mera tid åt lantbruket om ekonomin tillät:

”Man är sig själv. Slipper lång resväg till jobbet. Lever med väder, vind, natur, årstider, allt. Man får ta dagen som den kommer, att anpassa sig efter vädret, det är en viss tjusning med det. Det blir inte så inrutat. Alltid olika arbetsuppgifter, om man inte har mjölkkor förstås.” (Medelålders fritidsbonde, fårskötsel, 10 hektar naturbetesmark, Sörmland)

En annan aspekt av friheten som bönderna framhåller ligger i att driva ett eget företag. Det är jag som bestämmer över min gård, jag har ingen över mig. Det är stimulerande att skapa något, utveckla nya idéer, göra förbättringar och att se resultatet av det man gör. Så här säger en lantbrukare i Småland respektive Jämtland:

”När man lyckas få bra produktion – man ser att man gjort framsteg – är också en inspirerande bit. Man kan se på mjölmängden att man slagit nytt rekord och såna här saker – man ser att djuren blir friskare.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Man styr själv. Det är roligt att skapa någonting och få utlopp för sin arbetsiver och att göra bestående förbättringar. Stimulerande att bygga ny lagård, och att dika och att pröva nytt i växtodlingen.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 10 ha naturbetesmark, Jämtland)

Arbetet med djur och natur

Våra intervjuade bönder uppskattar att arbeta med djur och natur. En bonde i Sörmland svarar så här på frågan om vad han sätter särskilt värde på i arbetet med lantbruket:

”Jobba med djur och natur. Man måste få prata med djuren för att må bra. Gå ensam ut i naturen rensar kroppen. Intresse för lantbruk, djur och natur, jag är naturmänniska.” (Medelålders heltidsskötare, nötköttsproduktion, 30 ha naturbetesmark, Sörmland)

Två fritidsskötare i Västergötland är särskilt uttrycksfulla när de pratar om sitt engagemang för djur och natur. De talar om glädje, njutning och kärlek i arbetet med djuren och grödorna. Så här säger en ung fritidsskötare, som får sin försörjning som småföretagare utanför lantbruket och som brukar en mindre gård med köttproduktion:

”På sommaren när jag kommer hem från firman brukar jag gå ut i hagen – bara sätta mig på en sten. Att höra djuren när dom betar och rycker i gräset är för mig en njutning. Det är det jag lever för när det gäller jordbruket. Djuren är mitt stora intresse, kunna gå och klappa en ko så där.” (Yngre fritidsskötare, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Västergötland)

En heltidsarbetande tjänsteman som på fritiden driver småskalig köttproduktion visar sin omsorg om djuren på följande sätt:

”Det är viktigt för oss att djuren mår bra, Man får lära sig djurens beteende. Vi åkte till slakthuset innan vi första gången skickade tjurar till slakt för att kolla hur slakten går till. Jag lägger grimmor på tjurarna själv och leder dem upp på slaktbilen – då blir det inget krångel. När jag går

före följer dom mej.” (Medelålders fritidsbonde, nötköttsproduktion och fårskötsel, 5 ha naturbetesmark, Västergötland)

De heltidsbönder vi intervjuade är fåordigare om sin relation till djuren än fritidsbönderna. Flera av dem nöjer sig med att säga att de har ett ”stort intresse för djuren”. Under våra samtal framgår att det ligger en djup känsla bakom de korta orden. Ett exempel ger en heltidsbonde med mjölkkor, som upplever stark ekonomisk press och stress i sin verksamhet. Ändå säger han att det inte finns något underbarare än djuren, och gödseldoften i vårbruket vill han inte leva utan:

”Intresse för djur och natur, prövade ett år att jobba på hyvleri. Det var hemskt – när det började lukta gödsel på våren – det gick inte. Intresse för djur och natur, en kan inte vara utan det... Det finns inget underbarare än att gå ner till markerna och se djuren på bete.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

En annan heltidsbrukare med mjölkkor beskriver sin känsla för djuren på följande sätt, när jag frågar vad hon ser som fördelar med att vara lantbrukare:

”Friheten, men ändå är det inte fritt. Jobba med djuren. Vara i naturen. Korna går även i skogen och betar på 3–4 ha. Det känns när korna varit i skogen. De luktar så gott. Det är en del av tjusningen.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Västergötland)

En pensionerad småbrukare ser tillbaka på sina 36 år som mjölkbonde, där de lediga dagarna är lätt räknade, och gör följande korta och koncisa konstaterande som i lite olika ordalag återkommer hos flera bönder och återspeglar lång erfarenhet och djup känsla:

”Roligast med att vara bonde är att se fina och friska djur.” (Äldre deltidsson, nötköttsproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Västergötland)

Kontinuitet och förvaltarskap

Många bönder uttrycker en stark känsla för att förvalta en gård med dess kultur- och naturvärden. Ansvar sträcker sig både bakåt och framåt i tiden. De ser det som sitt ansvar att förvalta den gård de övertagit från tidigare generationer och att lämna den vidare i gott skick till nästa generation. Här följer fyra exempel från olika delar av landet på hur bönder ser på kontinuitet och förvaltarskap:

”Jag vill överlämna jorden lika fin till nästa generation som jag fick den en gång. Det är mitt motto. Jag vill inte suga ut så mycket som möjligt. Jag vill förvalta. För att markerna ska behållas öppna i framtiden behövs ett förvaltande arbetssätt. Det som förbrukas är svårt att återskapa. Jag vill hushålla med resurserna.” (Yngre fritidsbonde, nötköttsproduktion, 30 ha naturbetesmark, Västergötland)

”Det är väldigt viktigt att detta hålls öppet och att naturvärden bevaras. Det är en rikedom att vara tacksam för, vår uppgift att klara av.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Det skulle vara svårt att plantera skog på betesmarkerna. Det skulle kännas som att ta ett steg tillbaka. Dom har jobbat längre tillbaka för att odla upp och för att det skulle bli bättre. Det kanske ligger i bonde själen att försöka lämna något bättre än det var när man tog vid det.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det skulle vara elände om man slutade beta markerna. Det skulle bli fult. Värst är att se mänsklig möda tillspillogiven. Här är mänsklig möda nedlagd och dom som jobbade här var väldigt intensiva i sin sak. Och dom levde med samma glädje, som jag känner i det här. Och dom gjorde den där odlingen och dom öppnade upp. Och idag är det bara att ge upp och det uppskattas inte alls idag. Jag känner mera för den förspillda odlarmödan än för att landskapet ges upp.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Två sörmländska bönder ger uttryck för ansvar i ett mycket långt perspektiv och framhåller att de värden de förvaltar är en angelägenhet för hela mänskligheten.

”Viktigt att bevara lantbruket med tanke på hur världen ser ut. Mänskligheten har sparat ur. Vi människor har bara funnits en liten tid på jorden. Det känns inte rätt att utrota arter, att störa livets utveckling. Det handlar om balans.” (Medelålders heltidsbonde, fårskötsel, 10 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Kontinuitet, att föra ett arv vidare. Man har kopplingar både framåt och bakåt i tiden. Vi ska som människor inte medvetet ta bort arter. Att lägga pengar på hög och låta arter försvinna är barbari. Det kan inte hålla i längden. Därmed utarmar vi det vi lever av. Jag vill värna

om kontinuiteten.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

Boendemiljön

Några bönder framhåller värdet i att lantbruket erbjuder en boende- och arbetsmiljö där barnen får ha föräldrarna i närheten och kan delta i det gemensamma arbetet på gården:

”Fördelar är framför allt barnens uppväxt och att bo på landet. Barnen kan vara ute och leka och vara med. Friheten att planera arbetsdagen.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Väldigt positivt att man har kunnat vara hemma med barnen och att barnen faktiskt har kunnat vara med ute. I och för sig, när dom är små, så går det ju mycket saktare med allting, för man får ju vara väldigt försiktig, när man har med barnen. Men det är ju en gyllene miljö för barnen egentligen.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Livsformen

Friheten, arbetets innehåll, förvalterskapet och boende- och arbetsmiljön samspelar i bondens vardagsliv i en helhet som bildar lantbrukets livsform. Livsformen framträder i svaren från många bönder som den centrala drivkraften:

”Det har gett väldigt mycket att vara bonde. Jag skulle ha valt det om jag fick göra om mitt liv. Bonde är ett levnadssätt. Rå sig själv, spännande.” (Äldre deltidssbonde, nötköttsproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”En är född till att arbeta och uppvuxen i detta och det gör att en håller på. Motivet för att hålla på är lusten att leva på det sättet. Jag har alltid varit intresserad att utveckla och djuren har varit ett intresse också.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 70 hektar naturbetesmark, Småland)

”Ett sätt att leva och att vara, en livsstil. Friheten, jag rör mej själv och sköter mej själv. Det är det som är pluset och gör att man fortsätter. Och så mitt intresse för jakt – att jag kan lägga upp arbetet som jag själv vill och ta tid för jakten när det är lägligt.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Övervägande delen tycker jag det här är skitkul, inspirerande och glädje i det här jobbet. Friheten – att få mjölka två gånger om dagen. Det är helheten som är det positiva. Med ljusa ögonblick: att få fram en frisk kalv, upplevelsen av en vårbrukad och stenröjd åker.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Nackdelar

OM DU FICK GÖRA OM ditt yrkesval, skulle du då fortfarande välja att bli bonde? De flesta bönder som får den frågan i våra intervjuer svarar ja. Även om de upplever det slitsamt och på många vis otacksamt att vara lantbrukare så vill de flesta ändå hålla på med just detta. Förklaringen ligger i alla de positiva värden som jag just redogjort för. Men några bönder svarar nej och hade önskat sig ett annat yrkesliv. Det finns även avigsidor med att vara bonde. Detta kommer till uttryck i svaren på vår fråga om vilka nackdelar man upplever och också vid andra tillfällen under intervjusamtalen. Jag har delat in böndernas syn på nackdelar i tre underteman: a) bundenheten, b) ensamheten och c) sårbarheten.

Bundenheten

Samtidigt som bönderna säger att friheten är en stor fördel nämner många bundenheten som en stor nackdel. De bönder vi intervjuat har alla husdjur som kräver daglig tillsyn och skötsel. Mest bundna är bönder med mjölkkor som ska mjölkas två gånger om dagen, helgdag som vardag året runt. De flesta mjölkbönder har mycket lite ledighet. Så här kan deras tillvaro se ut:

”Nackdelar med lantbruket? Det är bundenheten, dålig lönsamhet, och otroligt mycket jobb. Så mycket man försakar. Vi har aldrig tid att vara med på barnens grejor – allt är under mjölkningstid – eller att åka och bada under sommaren... Våra hyresgäster förstår knappast att man mjölkar lördag och söndag – många människor är långt från lantbrukets verklighet.” (Medelålders deltidsskötare, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Bundenheten – jag har avbytare men det har blivit som en extra arbetskraft plus en sovmorgon då och då. Skönt att få gjort jobb när avbytaren är här, som en inte får gjort annars. Man kan åka till stan och göra ärenden... Jag brukar inte jobba på söndagar annat än med djuren om det inte är något särskilt, vårbruk och skörd och sånt. Söndag efter-

middag är helig, då vill jag koppla av. Sen har en papper att sköta, och papper gillar jag inte. Det är svårt att hinna med pappren på kvällen när en är trött, så det får bli helger... Semester? Några dagar, någon resa på 2–3 dagar vartannat år. Senast reste vi till Norge med vallföreningen, det är tre år sedan.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Brist på ledighet är den största nackdelen med att vara bonde. Lösningarna är mjölkrobot eller anställda eller samverkan. Frihet säger man, men det är tvärtom – är det frihet att sitta för sig själv på trak-torn? Frihet över sig själv har man men samtidigt också en vit piska.” (Medelålders deltidssbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Man är bunden och låst. Lite ledighet. Vi har kanske varit iväg 3–4 gånger på utlandsresor under alla år. De måste organiseras väl i förväg. När brorsan fyllde 50 år i våras tog vi ledigt tre dagar. Den turen kos-tade 5 ½ tusen kronor till avbytare.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Semester? Vi var till Oslo för två år sedan i två dagar. För 4–5 år sedan var vi på Rhodos. När jag gick på naturbruksgymnasiet åkte vi till Kreta hela kursen – det är snart 10 år sedan.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Senast vi hade semester var två dagar i Oslo för två år sedan,” säger den unge bonden i citatet ovan. Hur många unga människor idag accepterar sådana arbetsvillkor? Flera mjölkbönder anger bundenhet och brist på ledighet som skäl till att de funderar på att upphöra med mjölkproduktionen. En bonde som slutade med mjölkkorna för tre år sedan säger:

”Det är skönt att slippa arbetet med mjölkkorna. Det var mycket tvång med dom. Jag har det bättre idag än för tio år sedan.” (Heltidsbonde, medelålders, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

Ensamheten

När gårdar slås samman och djurhållningen minskar, minskar antalet bönder i bygden. De gårdar som är kvar kan sällan betala arbetsersättning för fler personer än brukaren. Bönder är övervägande män. Kvinnor som flyttar samman med dem har ofta en bakgrund och yrkesarbete utanför lantbruket. Detta medför att arbetet på gården för många bönder blivit en ensam sysselsättning. Flera av våra bönder nämner något om detta i sina svar på frågan hur det är att vara bonde i dagens Sverige.

”Det är ensamt ibland naturligtvis. Med mjölkkena kom det lite mera folk till gården, som seminpersonal och mjölkbilen som kom varannan dag. Nu är det bara slaktbilen, som helst vill ha 20 djur åt gången.” (Medelålders heltidsbonde, nötköttproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det var trevligare förr när det var människor på gårdarna. Nu är man lite ensam. Många småbygder försvinner. Tråkigt att se när det växer igen.” (Medelålders heltidsbonde, nötköttproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det blir ensammare och ensammare egentligen – för det blir ju längre och längre mellan lantbrukarna. Det är inte bra egentligen för en behöver ha någon likasinnad att byta tankar med ibland. Ser man på utvecklingen, vad som kan komma om 10–20 år, då är det inte många kvar. Hur blir det då? Vi har bara 3–4 bönder i bygden i 30-årsåldern... Tufft psykiskt – man är rätt så ensam – och det blir ju inte bättre när frun försvinner för flera. Har man då lite press på sig, på det ekonomiska, som en del kanske har – då blir det en påfrestning det med och det är inte så lätt. Och kommer man in i en ond cirkel sen är det snart riktigt illa – vissa har rätt så knackigt.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Småland)

Ensamheten har också en praktisk sida. Det blir svårt att få fatt på en hjälpare hand i en situation, där man behöver vara två för att klara ett arbetsmoment:

”Det är längre mellan gårdarna. Det är svårt att få tag på någon granne, när man behöver hjälp med något.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Behöver du hjälp finns det inga grannar hemma på dagarna. Till exempel vid en kalvförlamning – det är ju svårt att vända en ko själv. Eller få hjälp med en kalv som ligger fel. Då är det alltid bra att vara två. Och den där andra personen finns inte i byn längre. För dom andra är på sina håll från morgon till kväll.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

Sårbarheten

Att driva ett lantbruk är en sårbar verksamhet. Det finns sällan ersättare som kan rycka in när den ensamma brukaren blir sjuk. Lantbruket är starkt bero-

ende av väder och vind. Vädret under sådd, växtperiod och skörd bestämmer skördens storlek och kvalitet. Varken människor eller maskiner får krångla när man ska så och skörda. Vi har inte haft med någon särskild fråga om sårbarhet och sjukdom i våra intervjusamtal. Den sidan av bondens villkor dyker ändå upp gång på gång. ”Om en får vara frisk,” är ord som ofta återkommer. Djuren råkar också ut för sjukdomar och skador. Och så har vi osäkerheten med förändringar i stödsystemen som på kort tid kan förändra villkoren för verksamheten. Jag återkommer till stödsystemen längre fram. Här kommer några citat som belyser sårbarheten vid ohälsa hos människor och djur:

”Jag orkar väl bara fem år till p.g.a. höften som blivit sämre.” (Medelålders heltidsbonde, köttproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”När en är frisk och djuren är friska är det bra... Ska försöka hänga kvar med djurproduktionen tills jag är sextio, om jag orkar. Får en vara frisk kan en hålla på efter sextio med lite ungdjur. Men jag tänker inte hålla på och bryta ner kroppen. Då är det bättre att leva lite enklare. En har ju fått lite varningssignaler, att en kanske har kört lite för hårt, lite problem med magen ibland. Men med lite väghållning och snöröjning och hustruns inkomster ska vi nog klara oss på det sättet vi lever.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Man måste alltid ut och jobba även när man är sjuk.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Man måste se över vad som händer, om bonden blir sjuk. Det finns ersättarförsäkringar men dom är bara till för friska 25-åringar. För det är hälsoprövningar på sånt och det kan räcka med att man har haft en lunginflammation. Det kan vara riktigt att man ska betala sina försäkringskostnader men jag ska ha möjlighet att teckna dom. Man måste ha ett ekonomiskt skydd om man ska våga satsa i jordbruket. Om folk ska våga skuldsätta sig.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”När det går bra och det rullar på, då är det ju roligt. Men om det börjar krångla och det är något djur eller om det är maskiner – då räcker liksom orken inte riktigt. Man känner att man ligger lite på gränsen. Och börjar det då krångla och tjafsa då orkar man inte riktigt med det.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Otrygghet på grund av känslig produktion. Det kan bli ohälsa i besättningen och egen ohälsa. Vi har ingen avbytare som kan hoppa in. Man måste ha en social struktur omkring sig, som kan hoppa in, ifall man blir liggande någon dag. Har man inte det sitter man med skägget i brevlådan ordentligt.” (Äldre deltidsskötare, fårskötsel, 2 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Förändringar i arbetsvillkor

VÍ FRÅGADE BÖNDERNA hur villkoren i lantbruket förändrats under den tid som de varit med och vad de trodde om framtiden. Deras svar ger en bild av utvecklingen i bygderna för djurhållningen, betesdriften och naturbetesmarkerna. Bönderna framhåller genomgående att antalet bönder och mjölkgårdar minskat kraftigt i deras bygd och att den avvecklingen fortsätter. Jag ska här redovisa två aspekter: a) böndernas syn på konsekvenserna av en ökad storskalighet samt b) böndernas upplevelse av press och stress.

Storskaligheten

Många bönder framhåller att förändringen mot större djurbesättningar medför negativa konsekvenser. De pekar på konsekvenser både för bygdens utveckling, miljöeffekter, djurhållning och för arbetsstrivsel. Så här säger en sörmländsk och en jämtländsk mjölkbonde, som båda har besättningar med fler än 50 mjölkkor:

”Tråkigt att gårdarna slås ihop. Det är ett sätt att utarma landsbygden. Mer levande med en brukare på var gård, som det var tidigare. Jag hade gärna haft färre kor om jag kunnat överleva på det. Utvecklingen går mot större och större men inget säger att det är ekonomiskt bättre. Någon gång måste man vara nöjd.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Jag önskar att man inte skulle behöva ha så mycket djur. Önskar det vore fler bönder och öppet och liv och rörelse överallt. Det är som ganska dött här nu. Det är ju snart inget folk kvar. Det är väl det som är det tråkigaste. En blir snart ensam.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Några bönder för fram att de stora gårdarna inte kan ta vara på naturbetesmarkerna lika bra som de mindre. Storskaligheten har också nackdelar ur miljösynpunkt med långa och tunga transporter och ökad sårbarhet.

”Det går mot större enheter. Var ska gränsen dras? Stora djurfabriker och långa transporter belastar naturen hårt. Om det bara blir en brukare i bygden beror alltför mycket på vad han gör. Det blir inte många olika resultat och lösningar.” (Medelålders deltidssbond, nötköttsproduktion och fårskötsel, 50 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Det ska också finnas möjlighet för andra än de som ärver att starta lantbruk. Det går inte nu, det kräver för mycket kapital. Satsa mer på småskaligt, låt det inte gå mot det storskaliga och industriella. Utvecklingen i bygden går mot storskalighet, de som satsar på stordrift tar över allting. De stora kunde sansa sig lite, de har svårt att hinna med allting. Farlig linje vi är inne på, frågan är hur länge det går med fåtal bönder.” (Medelålders heltidssbond, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Man satsar för mycket på stora besättningar. Det är fel. Det ger sämre miljöanpassning och sämre vård av naturbeten. För de hinner inte och det lönar sig inte för dom... Jag önskar det ska få vara öppet och familjejordbruk. Stordriften kan inte sköta miljöuppgiften och landskapsvärdena. Stora tunga maskiner. Långa transporter.” (Medelålders deltidssbond, nötköttsproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Vad händer om ett sånt stort företag går över styr? Folk kan bli sjuka. Vad händer med en bygd när ett så stort företag lägger ner? Vem kan överta ett sånt stort företag som bygger på arrenden? Vad händer med betesmarkerna på stora enheter?” (Medelålders heltidssbond, mjölkproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Småland)

Några bönder framhåller att kontakten med djuren blir sämre och arbetet ensidigare när besättningarna blir större:

”Du får inte närheten, varken till djuren eller till naturen, när det är så stort att du inte känner djuren. En får inte så mycket tid att gå ut i markerna, djuren tar så mycket tid idag. Det var mycket bättre förr – gemytligare. Stannar en maskin är det panik idag och det blir mer och mer komplicerat.” (Medelålders heltidssbond, mjölkproduktion, 20 hektar hagmark, Västergötland)

”Det blir stressigare – mer att hålla reda på. Med en mindre grupp djur är det lättare att komma ihåg individen och du kommer ihåg hur döttrarna var. Idag måste du ju in på datasystem för att hålla reda på allting

och lagra all den här informationen. Innan så kanske man kom ihåg att dom där är sjuka på ett visst sätt... Det räcker med att komma upp i 50–60 kor så blir det gränsfall.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Man kan inte hålla på och bara se ner på småbruket. Jag tror det måste finnas människor kvar som känner att dom gör en insats även om dom inte ligger allra längst fram med mjölkrobot, osv. Men dom har känsla för det. Jag skulle inte trivas med att ha dubbelt så mycket djur och bara gå i lagårn. Det som stimulerar mig är omväxlingen. Det är roligt att även få vara ute och arbeta, det tycker jag är roligt.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

Några bönder har bestämt att nu får det räcka med storleksökningen på deras gårdar:

”Bygderna dör ut när det ska vara så stort för att gå runt. Hela tiden ökar skuldsättningen. Vi har kommit in i ett ekkorshjul som inte stannar. Jag har bestämt mig för att här på gården ska det vara som det är nu, inte växa mera... Om jag skulle göra om det skulle jag ha hållit mig kvar vid en mindre besättning – inte investerat så mycket – hållit nere skulderna.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Vi vill öka koantalet till 50 kor. Men absolut inte till några 100–150, det är jag inte intresserad av. Kanske behålla tjurkalvar och föda upp till stutar så min sambo kan vara hemma och vi kan försörja oss båda på jordbruket.” (Yngre heltidsskötare, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Västergötland)

Det gäller att gilla läget, säger en mjölkbonde med fler än 100 mjölkkor. Det finns fördelar med den nya tekniken också, säger en annan. Och ytterligare en annan uttrycker sin ambivalens över utvecklingen med att säga, att visserligen är det synd, att de små läggs ner, men det är ju bra för bygden att några satsar.

”Det är lätt att romantisera men jag tror alla hjul spinner fortare idag. Det var bättre för 30–40 år sedan för människor på landsbygden. Nu styr Mammon och det gäller att gilla läget... Jag är inte nöjd med lönsamheten, den kunde ha varit bättre. Hade jag nöjt mig med 30 kor hade lönsamheten inte varit något problem.” (Medelålders heltidsskötare)

de, mjölkproduktion och fårskötsel, 70 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Sen är det hur man driver det – det maskinella. Det är ju någonting otroligt egentligen hur mycket man sköter idag ute och inne i ett stall – det är ju väldigt smidigt. Det var jobbigt tidigare med. Jag mjölkar mina kor idag på 1,5 timmar, mjölkade inte hälften på den tiden förr.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det har varit flera övertaganden sista tiden och det byggs som aldrig förr. Så visst finns det framtidstro och antalet djur lär ju inte minska. Det blir större gårdar i stället – vilket jag tycker är ganska synd – att det blir för stora gårdar också.” (Yngre deltidsskötare, nötköttproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Press och stress

Större djurbesättningar och större åkerareal innebär mera att hålla reda på. Den tekniska utvecklingen ökar kraven på effektivitet, säger flera av bönderna. De upplever att de befinner sig i ett ekorrhjul, där teknik och effektivitetskrav leder till storskalighet som i sin tur medför ökad press.

”Det är inte så värst vidare att vara bonde idag. Man måste hela tiden växa och bli större för att överleva. Det har lett till mera stress. Det måste gå undan – måste lägga mera timmar på jobbet – längre arbetsdagar. Produktpriserna står stilla medan kostnaderna för maskiner ökar... Lönsamheten för brukningsenheten är ungefär densamma. Det går att leva på det genom att man ökat företagets storlek. Men arbetet på gården tar betydligt mera tid än tidigare. Var går gränsen för att man ska klara att sköta det själv?” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det här tåget med att det hela tiden ska bli effektivare och effektivare. Det är som ett tåg som går hela tiden – och det har man ju själv rullat med i då. Den trenden måste man kanske bryta så småningom. För man kan ju inte bli hur effektiv som helst och producera hur mycket som helst. Det sker på bekostnad av djuren och på ens egen hälsa. Det måste vara roligt också. Man måste kunna göra en massa jobb utan att det är effektivt. Man ska ha tid att göra saker för att man tycker det är roligt – det har som försvunnit.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 ha naturbetesmark, Jämtland)

Tekniken minskar det fysiska slitet, säger några av bönderna, men ökar tempot och arbetstiden. Och man får den inte gratis. Den tekniska utvecklingen kräver investeringar som i kombination med storskaligheten ökar kapitalbehovet och skuldsättningen. Detta bidrar också till psykisk stress.

”Man får hålla på och jobba mera nu än på 60- och 70-talet. Man måste göra så mycket själv nu – reparationer, byggnader – att leja blir otroligt kostsamt. Det är mera timmar än tidigare. Det har blivit mera enträget och bundet. Det gäller att ligga i och vara påpasslig. Det finns inte många dar att spela på med det folk som man har idag. Förr hade man mera tid på sig. Men man får lära sig mycket. Och det är lindrigare med maskinerna. Det var mera handarbete förr.” (Äldre deltidsskötare, 60 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det har blivit jobbigare och jobbigare, arbetstiden har ökat. Själva arbetet har kanske blivit mindre tungt tack vare tekniska hjälpmedel. Normalt jobbar en 75 timmar per vecka den ljusa årstiden.” (Äldre heltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Det är väldigt pressat idag. Det tar bort mycket av glädjen. Man ska ta ut sista droppen av allt för att det ska gå runt. Det krävs mer och större undan för undan... Stressat och pressat ekonomiskt, det måste hela tiden fungera till punkt och pricka annars går det inte. En kunde ha lite mindre så en fick en timme över.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

Vad är det då som håller bönderna igång trots stressen och pressen och osäkerheten inför framtiden? Denna jämtländska mjölkbonde talar nog för många kollegor när hon uttrycker sin dröm om ett lugnare liv. Hon längtar efter att komma i kapp, att få tid att leva som lantbrukare utan att jagas av känslan att ligga efter:

”Man har ständigt så mycket jobb framför... Det är dikning och det är underhåll av hus, underhåll av maskiner och allting som liksom går att skjuta på skjuter man ju i regel. För djuren måste ju alltid gå i första hand så att dom har det bra. Och mjölkningen måste man ju alltid ta. Det kan vara svårt att planera. Det händer så mycket oförutsett. Det kan vara veterinärbesök eller seminbesök. Eller att det går sönder någonting och man måste in till Östersund och hämta grejer

Kraven är högre. Pappersarbetet ökar för varje år och kraven från näringen ökar ju. Man måste vara mera observant på kossorna. Du ska ha låga celltal. Du ska liksom ha ständig koll. Man känner av den ständiga pressen. Man får aldrig gina någonstans utan man måste hela tiden vara på topp, när man jobbar med det.

Om jag finge göra om mitt yrkesval? Svår fråga! Tveksamt om jag hade gjort det annat. Vi trivs ju trots allt väldigt bra med jordbruket men det blir ju lite för mycket av det... Det är väl kanske att man ständigt ligger efter. Att man även skulle vilja leva. Man har ständigt så mycket jobb framför. Arbetsbördan, svårt att planera, ständigt jour.”

(Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Ekonomin

”EKONOMISKT ÄR det värdelöst att vara bonde,” säger en av bönderna i våra intervjuer och det svaret gäller för flertalet av dem. När vi frågade: ”Hur det är att vara bonde idag i Sverige”, är det två mörka moln, som återkommer i böndernas svar och kastar sina skuggor över deras verksamhet: dålig ekonomi samt ökad byråkrati och regelstyrning.

Ekonomin bestämmer om man kan göra de investeringar som måste till för att man ska klara effektivitetskrav, miljökrav och krav på djurskydd. Ekonomin är också viktig för trivsel och arbetsmiljö, kanske främst för att den är så avgörande för om bonden ska ha råd till ledighet. Ekonomin påverkar familjeliv och möjligheten till familjebildning. Hur lockande är det att flytta till en lantgård och bli sambo med en bonde, som sällan eller aldrig är ledig, ständigt oroar sig över ekonomin och förväntar sig att äkta hälft och/eller barnen hjälper till i lantbruksarbetet, när de längtar till badstranden, efter lediga dagar eller en semesterresa? Lantbruksföretagets ekonomi bestämmer i mångt och mycket villkoren för livet på gården och berör både livsform, rötter, identitet, hemmet, bygden och sociala relationer.

Ekonomin påverkar även möjligheterna för överlåtelse av gården till nästa generation och därmed den strävan efter kontinuitet och förvalterskap, som är viktig för många bönder. Jag redovisar intervju svaren om ekonomin för följande underteman: a) lönsamheten, b) kostnaderna och c) investeringar.

Lönsamheten

Många av de bönder som vi intervjuat är missnöjda eller mycket missnöjda med lönsamheten i lantbruket. Man framhåller att man inte får en rimlig timpeng för det arbete man utför. Detta gäller i hög grad för bönder med mjölkproduktion som är en arbetsintensiv produktion.

”Är inte nöjd med lönsamheten. Produktionen bär inte investeringar som det ser ut idag. Köttpriser eller stöd behöver upp.” (Medelålders deltidsbonde, nötköttproduktion och fårskötsel, 50 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”En får jobba mycket för den lilla lönen, det är dålig timpenning. Mjölkspriset ligger kvar på 1988 års nivå. Det är tack vare ökad produktion och ökad arbetsinsats som det fungerar... Med den arbetsinsats jag gör, borde jag ha det lite bättre.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Ekonomiskt är det ideellt arbete. Ekonomin går runt men det är ingen vinst i proportion till arbetet. Det är inte ekonomiskt försvarbart att hålla på. En förutsättning är att föräldragenerationen hjälper till.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Småland)

”Ekonomiskt är det värdelöst att vara bonde. Lönsamheten har gått upp och ner över åren. Jämfört med andra grupper har jag aldrig fått någon lön för mitt arbete... Min fru tar hem en lön som vi kan leva av och jag håller företaget levande. Det är inte många i Jämtlands län som har ett jordbruk som arbete, där man lyfter en lön. Jordbruk som riktiga företag finns inte många här.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Sju av bönderna vi intervjuat säger att de är nöjda med gårdens lönsamhet, fyra i Sörmland och tre i Västergötland. Jag har tittat närmare på uppgifterna för dessa bönder, för att se om jag kan urskilja några särskilda egenskaper som kännetecknar dem. Sex lever med egna familjer och den sjunde är en ung lantbrukare, som bor nära sina föräldrar, som han övertagit gården från. Familjemedlemmar gör betydande arbetsinsatser på gårdarna.

Fem av gårdarna brukar omkring 100 hektar åker. Fyra av gårdarna har mjölkproduktion. De tre som inte har mjölkkor har inkomster från verksamheter utöver jordbruksdriften. Alla brukarna är väl förankrade i sin bygd. Fyra har övertagit gårdarna efter sina föräldrar. Av de övriga tre har en köpt sin gård 1985, en annan köpt gården 1994 efter att ha varit anställd på den under några år och den tredje brukaren arrenderar sin gård i den bygd där han bott i 10 år.

De sju brukare som säger att de är nöjda med sin ekonomi har således det gemensamt att de har familjemedlemmar som hjälper till i driften, de har brukat sina gårdar under lång tid och är väl förtrogna med villkoren för att bedriva jordbruk i sin bygd. En annan iakttagelse som kan inbjuda till funderingar är att samtliga som säger att de är nöjda med ekonomin lever i Sörmland och Västergötland och ingen i Småland och Jämtland. Underlaget för dessa iakttagelser är dock för litet för att med anspråk på vetenskaplighet fastställa vilka faktorer som avgör lönsamheten i djurhållningen på naturbetesmarker.

Två av de sju bönderna som säger att de är nöjda med lönsamheten gör det med förbehåll. Den ene önskar han hade råd att underhålla husen och den andre önskar sig en drägligare arbetstid. Jag tolkar deras svar så att de är nöjda med lönsamheten under förutsättningen att de bortser från centrala aspekter i sina villkor som lantbrukare. De framstår därför i mina ögon som förnöjsamma snarare än nöjda.

”Det var osäker ekonomi under 80-talet... Idag är ekonomin stabilare och ger större trygghet. Sammantaget är lönsamheten idag hygglig. Lever på husröta, lönsamheten räcker inte för det underhåll man skulle vilja. Man gör så gott man kan. Det var en tid som detta, att inte kunna underhålla, kändes jobbigt.” (Äldre heltidsbonde, nötköttproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Jag är nöjd med lönsamheten. Drömmen är att produktpriserna höjs och att kunna ha ordentligt med anställda för att få dräglig arbetstillvaro; bara jobba från 7 till 17.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark)

En av gårdarna, där man är nöjd med lönsamheten är intressant med sin småskalighet. Den drivs av en ung bonde som heltidslantbruk. Faktorer som förklarar situationen kan förmodligen sökas i familjens deltagande, låg skuldsättning, allsidig drift och låga utgifter. Man köper inga dyra maskiner, reparerar dem själva och köper mycket lite tjänster utifrån.

”Vi är nöjda med lönsamheten. Vi unnar oss allt vi behöver och lever gott... Man får anpassa utgifterna till inkomsterna. Men alla bönder har olika förutsättningar, olika bakgrund... Vi tycker att det är viktigt att föra vidare att det går att bedriva ett jordbruk av denna storlek. Man måste inte ha omsättning på flera miljoner för att leva.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Västergötland)

Kostnaderna

Böndernas erfarenhet vid intervjutillfället är att kostnaderna för att köpa tjänster och produktionsmedel har ökat kraftigt under många år medan de priser de fått för sina produkter stått stilla. Och stöden har inte kompenserat för den utvecklingen.

”Jag önskar att man som familj skulle kunna leva på en gård utan att jobba utanför. Jag är inte nöjd med lönsamheten. Prisutvecklingen är helt fel samtidigt som kostnaderna rasar i höjden. När korna sålts ska

jag bli deltidsskötare.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Lönsamheten har försämrats, omkostnaderna ökar men man får sämre betalt för sina produkter – de mindre ställena får leva på rost och röta. Jag blir skrämmd när jag får pensionsbrevet – måste sälja till bra pris för att få ihop till pensionspengar.” (Äldre heltidsskötare, fårskötsel, 10 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Lönsamheten har tyvärr gått neråt. Jämför jag med 1989 så låg fjolårrets netto bara 20 000 kronor över. Alla saker har stigit. En kombivagn är dubbelt så dyr idag som när jag köpte min. Investeringsutrymmet har minskat. Tumskruvorna har dragits åt de senaste 10–15 åren medan miljökraven har ökat. Det är lättare att kompensera för de lägre produktpriserna på slättbygden genom skalfördelar. Vi kan inte öka maskinstorleken på samma sätt – det fungerar inte på småbitarna.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Om det inte blir förändring i lönsamheten så blir det svårt att hålla på. Folk vill ha lön och fritid. Det är ett enda långt jobb nu, man får inte ha några krav... Lönsamheten är sämre och sämre p.g.a. ökade kostnader och inga prishöjningar. Allt stiger – försäkringar, reservdelar, foder, etc.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 3 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Investeringar

Det är svårt eller omöjligt att få inkomster från lantbruket, som täcker de investeringar som behövs för underhåll, ombyggnad och effektiviseringar av driften, säger många av de bönder vi intervjuat. Den som vill rusta upp en nedgången gård behöver kapital, som man förvärvat utanför lantbruket. Den svaga lönsamheten gör det svårt eller omöjligt för unga människor att ta över eller köpa en gård. ”Lönsamheten inom jordbruket beror på under vilka förutsättningar man tar över, om man ärver eller köper”, säger en ung jämtlandsbonde. Och han får medhåll från flera.

En bonde som investerar måste vara noga med att göra det vid rätt tidpunkt och till rätt kostnad. Men vad som är rätt är svårt att veta. Det kräver att man vet hur det blir med ränteutveckling, prisutveckling och utvecklingen av stödformerna och det är det ingen som vet. Har man gjort en felinvestering kan det betyda att man får slita länge för att få företaget på fötter. Inom annat småföretagande kan man göra konkurs och starta om igen, om man varit

hederlig i sina mellanhavanden med banker, leverantörer och kunder. För en bonde står mera på spel. Konkurs kan innebära att man måste lämna gården med förlust av livsformen, boendemiljön och sociala relationer.

”Att överta gården kräver kapital. Det går inte med lån. En måste tjäna ihop pengar i stan först.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Man kan inte lyfta upp jordbruket, återställa nedgångna gårdar, med hjälp av produktion. Det blir hästgårdar och fritidsgårdar och ju närmare Stockholm desto högre blir priserna även på mindre jordbruk.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 60 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det är höga kostnader på fastigheter. Svårt för de yngre att ta över. Det går inte att låna till marknadsvärdet. Jordbruket betalar inte räntan – för att ta över en gård måste man ha ett välbetalt jobb.” (Yngre deltidssbonde, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Småland)

”Vi byggde fel tid. Byggnaderna blev på tok för dyra. Fick för liten mjölkkvot. Fick köpa kvot. Det var bra ekonomi före bygget. Man kanske hade det bättre förut när man hade 16 kor. Det har varit tio hundår. Liten marginal. Hade man haft gården betald hade det kanske varit bra. Hoppas det går bra.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Stöden

EN STOR DEL av de svenska böndernas inkomster kommer idag via offentliga stöd. Bönderna säger genomgående i intervjuerna att de inte trivs med detta system. De vill hellre få betalning för sina produkter. Att vara beroende av ersättningar från samhället står i konflikt med den frihet bönderna värderar så högt. Stöden gör att de känner sig styrda av myndigheter, regler och kontrollanter och de känner olust över att deras ekonomi och arbetsvillkor bestäms av politiker eller myndigheter i Bryssel, Stockholm och Jönköping.

Det finns många olika stödformer i dagens lantbruk. När vi har frågat bönderna om stöden till naturbetesmarkerna, har deras svar speglat inställningen till stödsystemen i sin helhet. Just stöden till naturbetesmarken är man överlag ganska positiv till.

Jag redovisar böndernas syn på de ekonomiska stöden under följande rubriker: a) inställningen till stöden, b) reglerna och friheten, c) osäkerhet och maktlöshet, d) reglerna och verkligheten, e) kontakten med myndigheter samt f) förslag till förbättringar.

Inställningen till stöden

Våra bönder säger genomgående, att de skulle föredra att få full ersättning för sina produkter direkt från köparen. Ersättning för produkterna ger en tydlig koppling mellan arbete och betalning och det stimulerar arbetet med att leverera bra produkter.

”Jag gillar inte generella system... Jag vill ha så rak linje som möjligt mellan produktion och ekonomi. Jag vill ha betalt för produkterna, det här dubbla systemet känns hopplöst.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Produktionen ska bära sig utan stöd. Jag föredrar att få betalt för produkterna med kompensation för dyrare driftsvillkor i Sverige jämfört med gynnsammare villkor söderut.” (Äldre heltidsbonde, fårskötsel, 10 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Jag tycker att det här systemet att du betalar via statskassan för vissa åtgärder är fel. Jag tycker det jag producerar ska kosta vad det kostar att producera det. Och då får konsumenten baske mej betala det. Det ska inte subventioneras över statskassan. Ju mer av stöden du kan plocka bort och betala för produkterna, desto bättre är det.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Jag önskar jag kunde få betalt för det jag producerar. Det vore mycket roligare om vi fick betalt för produkterna, där man på ett uppenbart sätt får betalt för det man levererar.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Det känns inget roligt att få så lite för mjölken och slakten och sen kommer det en jättepott vid årets slut.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Men även om bönderna skulle föredra att få full ersättning för sina produkter på marknaden så är de realistiska i fråga om sin syn på stöden. De ogillar att vara beroende av statsfinansierade stöd för sin ekonomi men säger också att stöden behövs och gör nytta i dagens värld. Och de är genomgående ganska positiva till stöden för naturbetesmarkerna. På många gårdar är ersättningen för dessa marker liten i förhållande till omsättningen som helhet och i förhållande till andra stöd. Trots detta är det flera bönder som framhåller att stöden till naturbetesmarkerna stimulerar användningen av dessa marker och bidrar till att hålla landskapet öppet.

”Jag skulle hellre vilja ha betalt för maten. Men utan bidrag skulle vi inte ha råd med öppet landskap... Jag tror att nedläggningen av hagmarker stoppats nu. Men de höll på att försvinna innan stöden kom.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Jag vill helst ha betalt för det jag producerar. Men i dessa bygder behöver man nog stöd. Om stöden försvinner blir det hästgårdar av alltihop.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 ha naturbetesmark, Västergötland)

”Det bästa vore om man fick betalt för produkterna man levererar till sitt fulla värde. Är du då duktig så ska man ju belönas på den vara man levererar. Sen kan det vara att det behövs stöd på vissa områden som här på höglandet som är svårt att bruka med små åkrar.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det bästa vore att man fick betalt för produkterna. För dom speciella marker som naturbetena, som inte producerar mycket kött och mjölk, för dom måste man kanske ha ett stöd för att få dom kvar i hävd.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Reglerna och friheten

Vad är det då som gör att de flesta bönder i vår studie helst vill slippa stöden, trots att de anser att de gör nytta eller är nödvändiga för att få ekonomin att gå ihop? Ett skäl som ofta återkommer i böndernas svar har att göra med friheten.

Som vi sett ovan, sätter bönder stort värde på friheten att bestämma över sin arbetsdag och sitt företag. Stöden med tillhörande regler gör att man upplever sin frihet beskuren. Den upplevelsen förstärks av annan lagstiftning som rör miljö- och djurskydd. Många bönder känner sig kränkta och ifrågasatta och säger att regelverket hämmar deras arbetsglädje och initiativ till skapande. Man känner sig kontrollerad och satt under förmyndare och någon bonde använder ordet jagad. ”Jag önskar det inte är en massa krångel, det blir så ovänligt”, säger en ung mjölkbonde i Västergötland. Hennes ord gäller för många av våra bönder.

”Man är styrd av massor med regler. Man har alltid de där EU-reglerna i huvudet, i stort sett varje steg man tar. Det kan jag tänka mig är väldigt jobbigt för många så dom lägger av på grund av det.” (Medelålders heltidsbonde, nötköttproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Förr var det friheten som var fördelen men nu har friheten blivit kringskuren. Snart får vi inte göra något utan att fråga. Däremot arbetar man fortfarande så mycket man vill.” (Äldre heltidsbonde, nötköttproduktion, 60 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det har blivit mycket förmynderi. Man är inte så självständig. Upplever storebrorsfasoner i samband med stöden. Gör du inte precis som vi säger, så får du inga pengar. Det blir inte mycket arbetsglädje. Man har piskan över sig.” (Medelålders deltidssbonde, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Det är inte fritt längre, mer pappersarbete. Kontrollerat från alla håll och kanter av myndigheter. Otroligt mycket byråkrati, miljökrav och miljörapporter som ska lämnas in, pålagor och kontroller. Man är ja-

gad. Det är ju miljöfarlig verksamhet vi anses bedriva. Bonden ses inte som någon större hjälte idag.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Småland)

”Jag tycker det är tråkigt att myndigheterna ser oss som presumtiva brottslingar... Man har inte alls samma frihet som för 20–30 år sedan... och det tar lite lusten att satsa helt enkelt – när man hela tiden så att säga övervakas. Och de förutsätter nästan att om dom inte är med och styr och ställer, så vänder ni bönder till saker och ting. Vi är satta liksom under förmyndare... Det finns inte plats för en brukares entreprenörskap och initiativförmåga längre.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

Osäkerhet och maktlöshet

Många bönder säger att de är oroliga för att fylla i blanketterna fel så att man blir återbetalningsskyldig, fast man gör sitt bästa för att det ska bli rätt. Ett annat förhållande som skapar osäkerhet är att handläggare tolkar reglerna olika. Och så har man varit med om att stöd och regler ändras och vet att de kommer att ändras igen. Men man vet inte när och hur. Besluten om stöden och reglerna fattas långt borta i maktens korridorer, där man varken har insyn eller inflytande. Det är särskilt många av bönderna på småländska höglandet, som framhåller osäkerheten och maktlösheten.

”Räcker pengarna i en öststatsutvidgning? Om man lägger om till ekologiskt finns risken att de sen tar bort det stödet och säger att det är naturligt produktionsätt. Har varit med förr när de styrande har sagt en sak och sedan gjort en annan...” (Äldre heltidsskötare, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Tjänstemännen på länsstyrelsen vet ofta inte hur reglerna faller, hur ska vi då veta? Osäkerhet om vad som gäller, vilka pengar man får – men det är vi som får ta stöten om något blir fel... I början var det under all kritik. Det är bättre nu, men man får inga klara besked om vad som gäller.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Småland)

”Framtiden är en stor fråga, det beror på vad dom beslutar i Bryssel, vad dom gör, och konkurrensen från övriga världen... Det känns osäkert med EU-stöden, om man får marken godkänd och om stöden blir kvar. (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Småland)

”De här kontrollanternas är så olika. En del säger, här skulle du få tilläggsstöd utan vidare. Och så kommer nästa och säger, att här är det gödselpåverkan, så här får du inte det. Skulle jag då ha sökt tilläggsstöd och fått det i fyra år och så femte året får jag en kontroll som säger nej, det här är inte tillräckligt, då får jag ju betala igen alla dom här pengarna. Jag tycker detta är så stor osäkerhetsfaktor att jag inte brytt mig om att söka tilläggsstöd.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det är för ojämnt med kontrollanternas. En del har sagt att det är bra – andra har sagt att det inte är tillräckligt... Jag har inte sökt tilläggsstöd för någon areal. Har bara grundstödet. Jag är rädd för att ett år är det blött och att jag då inte klarar betestrycket. Jag kan bli återbetalnings-skyldig och dom kan dra in fem år tillbaka, t.ex. om de tycker det står för mycket träd i markerna... EU-systemet gör att man inte vet riktigt var man hamnar. Det ändrar sig lika fort som grisen blinkar. Och när man inte vet, är man lite på gungfly.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Jag tror inte stöden kommer att bestå så många år. Jag tror att stöden försvinner ett efter ett. Sen får man klara sig bäst det går... Jag har hjärtat i halsgropen varje gång jag har fyllt i pappren och dåligt samvete, fast man inte behöver ha det.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Stöden kan försvinna. Om tio år är det kanske en annan politik. För det har ju svängt. På 70-talet, då fick far betalt för att plantera igen. Och farfar fick bidrag för att kultivera, harva upp beten och så vallgräs.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Ansökningsblanketten ändrar dom varje år. Då vet man inte riktigt vilket stöd man har. Det är väldigt lätt att göra bort sig. Oroligt om man har fyllt i rätt. Tack och lov så är dom hjälpsamma på länsstyrelsen i Jämtland och man får möjlighet att ändra i efterhand. Man är väldigt beroende av besluten i Bryssel eller Jönköping eller var de nu fattas.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Reglerna och verkligheten

Reglerna stämmer ofta dåligt med praktiken, säger flera bönder. Detta gäller särskilt kraven på betestrycket. Det är svårt och i praktiken ofta omöjligt att

hålla grässvålen så låg som reglerna föreskriver. Tillväxten på betesmark varierar med väderförhållandena. En del år är blöta och andra är torra. Ibland är det kallt på våren och då växer det långsamt och ibland är det varmt och det driver på tillväxten. Betesgräsen har dessutom en tillväxtrytm som ger en tillväxttopp i mitten av juni som följs av en kraftig nedgång.

Markförhållanden varierar med avseende på vattenhållande förmåga, dräneringsförhållanden och mineralisering av växtnäringsämnen och detta påverkar växtligheten. Betets näringsinnehåll varierar med säsongen och växternas utvecklingsstadier. Betesdjurens behov av foder förändras under betessäsongen allt eftersom de växer. Det gäller för bonden att fortlöpande anpassa betesdriften med hänsyn till alla dessa faktorer.

”Ibland går dom till överdrift med betestrycket. Jag betar väldigt länge och håller högt betestryck, mina marker tål det. Men på marker som är blöta går det inte att hålla högt betestryck, då trampar djuren bara sönder.” (Yngre fritidsbonde, nötköttsproduktion, 30 ha naturbetesmark, Västergötland)

”En del gräs gillar djuren och gnager ner till marken, annat gillar de inte och det blir långt. Vissa år är det väldigt tillväxt på våren och då blir det svårt att hinna med. Jag försöker anpassa djurantalet efter tillväxten, men det är svårt, det är en fråga om väder.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Vid högt betestryck trycker djuren ut stängslet och går ut. Svårt att bemästra föreskrivet betestryck, djuren måste gå där för länge och tillväxten blir lidande.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 70 hektar naturbetesmark, Småland)

”De lever inte i nuet, länsstyrelsens tjänstemän. Betestrycket är ju beroende av väder och vind. En del år växer det på så kolossalt, då hinner inte korna hålla gräset så lågt, som länsstyrelsens norm är. De måste ta hänsyn till hurdana växtförhållandena är.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Som jag har förstått det skulle djuren faktiskt beta av det så väldigt att dom blir på gränsen till svältfödda. Skulle de komma ner på den betning som länsstyrelsen kräver, då tror jag djuren börjar ha ätit ut sig.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Bönderna vill genomgående ha mer av träd och buskar kvar i betesmarkerna än vad reglerna föreskriver. Träden ger djuren skydd för regn och sol, de hör till skönheten i landskapet och är viktiga som skydd och boplatser för viltet. Flera bönder säger att de avstår från att söka stödpengar för en del av betesmarken, för att få ha träd och buskar kvar. Några bönder är bekymrade över att kraven på betestrycket gör det svårt för nya träd att växa upp och ersätta dem som dör av ålder eller av djurens gnagande på barken.

”Det måste vara ett visst antal träd och buskar som skydd för djuren och viltet. Det hör till naturen här. Man bör vara rädd om hassel, hägg och körsbär. Vi har inte sökt bidrag på de platser, som inte fyller deras krav. Länsstyrelsen har alltid åsikter om att det ska vara färre träd.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Man vill hugga bort för mycket. Sörmlands hagmark är en blandning av kullar och backar och träd och buskridåer. Buskar och träd ska finnas kvar en del. Holmar med träd påverkar egentligen inte betet och så får djuren lite skydd. Det är så noga annars att djuren ska ha det bra. Och efter hand dör en del av träden genom att djuren gnager på barken.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 60 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det här med träd kan man ju diskutera. Jag tycker att det ska finnas ett visst skydd för djuren att gå in i när det är ruskigt väder. På blöta marker måste man lämna lite björk och asp. Då får jag en grässväl. Tar jag bort träden på såna marker blir det bara söndertrampad gegga. Reglerna är lite stelbenta. Det här tycker jag dom inte har riktig fingertoppskänsla för. Det fungerar inte med byråkrati och regelverk.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

Stenmurar och stenrösen är ett annat problemområde som återkommer i böndernas kommentarer. ”Vad ska vi göra av stenar som vi plockar i vårbruket, om vi inte får lägga dem på de stenrösen som finns”, undrar någon. Flera påpekar att det inte går att komma fram med maskinerna genom stenmurarna, om man inte tar bort delar av dem. Några avstår från att söka stöd för skötsel av stenmurar och stenrösen för att de finner bestämmelserna omöjliga att följa i praktiken.

”Tokigt att man inte får lägga sten någonstans. Vad ska man då göra av allt som kommer upp när man harvar? Vet inte varför det blir såna

regler, dom måste vara gjorda av någon som inte har en aning om lantbruk, som inte vet hur det fungerar i verkligheten.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”På åkrarna som jag har tagit bort stenrösen på, hade jag inte kommit mellan med maskinerna idag och då hade det blivit obrukat. Det går inte att köra runt stenrösen hur mycket som helst, då blir det inget gjort.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det vore väl inte så farligt om man tog bort ett och annat. Särskilt dåliga stenmurar med en sten här och där, det fredar ju inte heller. Alla tidigare generationer har fått lämna spår. Men denna ska inte få göra det. Det skulle gå att göra stöden enklare.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Vi har ej sökt på stenmurar, här finns en massa rösen, men vi får ju inte lägga dit mer sten sen – helt konstigt.” (Medelålders fritidslantbrukare, nötköttsproduktion, 1 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Kontakten med myndigheter

Bönderna kommer med både ris och ros när vi frågar dem om hur deras kontakter med myndigheterna fungerar. Deras missnöje gäller framför allt två områden. Det ena är upplevelser av att bemötas med ovänlighet och hot. Sådana upplevelser kommer till uttryck i några av de intervjusvar som jag redovisat ovan under avsnittet om ”Reglerna och friheten.” Det andra området är att de kan få olika besked från olika kontrollanter och att de tycker att en del kontrollanter inte har tillräcklig kunskap och insikt om lantbruk. Följande två citat sammanfattar dessa synpunkter:

”Det är så en känner, att det är en herre som står med piska över en. Gör du inte så och så och skriver du inte rätt eller gör några fel, när du deklarerar de här markerna, så drar dom in hela bidraget. Det är ju hot i varje skrivelse som dom skickar. Behöver det vara det? Det går inte och stå och hota så där. Det blir inte bättre av det utan försök att hjälpa i stället. Tala om att så och så ska du göra – för vi vill att du ska sköta detta – ge råd och tala vänligt i stället.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 70 hektar naturbetesmark, Småland)

”Jag ser många som inte har bakgrund i den praktiska biten, som gör att dom kan se hur det fungerar när djur går på bete. Jag har haft syn

ett antal gånger och har då fått förklara ett antal gånger hur det är... Jag tycker det är ett stort problem, att personer från länsstyrelsen som kommer ut och synar har olika syn, idéer och tankar kring det här... Det är för ojämnt med kontrollanterna. En del har sagt att det är bra, andra har sagt att det inte är tillräckligt. De lever lite för mycket i teorin och inte i praktiken.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

Många av de bönder vi intervjuat är nöjda både med kontrollanter och rådgivare som besökt gården och med andra kontakter med länsstyrelsen. Reglerna har blivit bättre, säger de. Några framhåller den stora fördelen när de får besök och godkännande av markerna i förväg, så att de vet vad som gäller. De kurser som länsstyrelsen organiserar är man också övervägande nöjd med. Flera bönder säger vidare att kontakterna med personalen på länsstyrelsen blivit mjukare och bättre med åren. Nedan följer citat som bekräftar detta. Citaten visar också att böndernas kritik av stöden och regelsystemen inte riktar sig mot handläggare i gemen och att de uppskattar när de möter handläggare som visar dem respekt och har kunskap om lantbruk.

”Jag har varit på två av länsstyrelsens kurser. Det är ett bra sätt att lära om reglerna. De få gånger jag varit i kontakt med rådgivare har det varit bra.” (Yngre heltidsbonde, nötköttproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Länsstyrelsens dagkurser har varit bra. Jag har hyfsad kontakt med dem. Den har blivit bättre med åren. Tidigare var den kärvare. De kunde komma ut och kontrollera utan att säga till i förväg. Sista åren har de ringt innan och det har kommit en tjej och vi har gått runt och samprat. Det är värdefullt att kunna få rådgivning.” (Medelålders heltidsbonde, nötköttproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Inga problem med kontrollanten, det var en trevlig person som hade varit lantbrukare.” (Äldre deltidssbonde, nötköttproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Positiva kontakter med myndigheterna, annars är det inte lönt att hålla på. Det ska vara öppen dialog med myndigheterna. Det får inte bara vara så att det blir direktiv ovanifrån, utan det ska vara förankring bland lantbrukarna. Det är så många som drar upp riktlinjer, som inte har koppling med lantbruket. Jag hade en här en gång som bara kunde säga gallra. Det är inte så lätt för dom, dom är bara utskickade.” (Med-

elålders deltidsskötare, nötköttsproduktion och fårskötsel, 50 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Bättre med bestämmelserna nu när dom kommer och tittar innan, så man vet vad man får stöd för. Blev tvungen att betala tillbaka tvåtusen kronor en gång tidigare. Den tjejen som var ute sist och kontrollerade, tycker jag var bra.” (Yngre fritidsskötare, nötköttsproduktion, 30 hektar)

”Jag har varit på några kurser. De har varit bra. Särskilt kulturbitarna om gamla lador, stenmurar och deras funktioner.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det kom ut en kontrollant och gick över markerna. Himla intressant. Maken sa vad han ville göra och tyckte han kunde påverka.” (Yngre fritidsskötare, nötköttsproduktion, 20 ha naturbetesmark, Småland)

”Jag har fått skötselplan och haft kontroll. Samarbetet med länsstyrelsen har fungerat bra. Vill man fråga något är det bara att ringa och då får man svar. Ett undantag, det var en tjejen, som hade anmärkningar om en gräns. Hon trodde väl hon skulle ha makt. Jag påpekade för henne att hon misstog sig men sen fick jag ändå en anmärkning. Det blev tillrättat efter att jag överklagat och fått det inspekterat.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Jag har gått kurser om naturbetesmarker, det måste man ju, men har varit iväg mer än jag behövt. Det har varit intressant. Länsstyrelsen är hjälpsamma.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Förslag till förbättringar

Vi har frågat bönderna om deras förslag till förbättringar av stöden till naturbetesmarkerna. De förslag som återkommer oftast gäller anpassningen till förhållanden på den enskilda gården. Jag har tidigare redovisat att många bönder önskar det skulle vara större flexibilitet ifråga om betestrycket, mängden träd och buskar samt skötseln av stenmurar och stenrösen. Bönderna önskar mera dialog och samråd med myndigheterna och några föreslår åtgärder för detta. Ett annat önskemål är att man får längre tid på sig för att genomföra skötselåtgärder. Flera bönder framhåller att flexibiliteten var bättre tillgodosedd i det tidigare Nola-programmet för landskapsvård. I det programmet gjorde länsstyrelsens tjänstemän en skötselplan tillsammans med bonden.

”Jag hade landskapsvårdsavtal och kulturmiljöstöd under 5 år. Förhandlade då med länsstyrelsen. Jag är besviken att denna stödform försvann. Den innebar en bättre anpassning. Jag gillar inte generella system.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”EU-systemet är stelbent. Det var bättre med Nola, där jag och länsstyrelsen kom överens om åtgärderna. Svårt att få det att funka med ett regelverk som gäller alla. Det finns inte en gård eller ett bete i Sverige, som är likt det andra... En person från länsstyrelsen skulle i stället kunna ta beslut på plats om vad som ska göras och lova pengar. Ibland behövs extra åtgärder. Skötselplanen öppnar inte för det. Med skötselplanen blir det lika mycket pengar vare sig det är lite eller mycket att göra i en hage. Dessutom krävs att åtgärderna ska göras fort, före årets slut. Om man hade fem år på sig kunde man göra mera långsiktiga lösningar, t.ex. ringbarka aspar. Det var längre perspektiv i Nola.” (Medelålders deltidssbonde, nötköttsproduktion och fårskötsel, 50 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det bör finnas mera variation vid restaureringsarbete och bedömningar bör göras under en längre period. Om man gör en försiktig restaurering kan man få ett annat trädval. Marken blir mera känslig om man gör allt på en gång.” (Medelålders deltidssbonde, nötköttsproduktion och fårskötsel, 50 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Nola var en trevligare form, eftersom det var en överenskommelse mellan länsstyrelsen och mig, där jag kunde lämna mina synpunkter. Nuvarande skötselplan ger inte samma utrymme för diskussion.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Det var bättre med den gamla Nola-formen med ersättning mot skötselåtagande. Jag vill att stödet är lite graderat efter skötsel. Jag vill premiera att du själv får vara med och bestämma åtagandet. Vid nästa förändring skulle jag önska en rejäl referensgrupp med tio goda bönder, länsstyrelsen vet vilka som är bra bönder. Jag vill särskilt trycka på att det behövs en referensgrupp, alla delar måste ihop på ett riktigt sätt.” (Medelålders fritidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Det finns inte en gård eller ett bete i Sverige, som är likt det andra”, säger en av bönderna ovan. Bakom det uttalandet ligger medvetenheten om den

mångfald faktorer som påverkar växtligheten på ett naturbete: markförhållanden, jordart, mineralisering, vattenhållande förmåga, dränering, arrondering, djurens betesbehov, väderförhållanden och växttäckets artsammansättning. Bönderna vill anpassa skötselåtgärder till förhållandena på sina marker och för sina djur som de har unika kunskaper och erfarenheter om. Det är på det sättet den biologiska mångfalden har skapats, den som statsmakterna nu vill bevara med hjälp av stödpengar och regler.

Bönderna framför också förslag på tillförsel av konstgödsel, kalkning, stödutfodring och sambete av åker och naturbetesmark som skulle kräva förändringar av gällande regelverk. De hänvisar till sina erfarenheter och säger att dessa åtgärder inte skulle skada utan tvärtom gynna biologisk mångfald. Effekten av skötselåtgärder beror på de förhållanden som råder vid varje tillfälle i fråga om markförhållanden, väder och andra faktorer.

”Har inte fått godkänt att sambeta åkerbeten och naturbetesmark vilket man bör få göra med de här småbitarna.” (Medelålders deltidsskötare, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Lite stödutfodring borde vara tillåtet.” (Yngre deltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Undrar hur det skulle vara om man kalkade det. Det blir väldigt mossigt på en del marker. Frågan är om kalken skulle vara bra för att väga upp kvävenedfallet. Eventuellt bra för andra blommor.” (Medelålders deltidsskötare, mjölkproduktion och färskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Fick man lägga på 15–20 kg kväve per ha och år skulle det höja produktionen mycket utan att skada naturbetena. Pappa har ju alltid lagt på kväve där korna går och det finns växter som överlevt gödningen, gullviva, smörbollar, blåsippor, fältgentiana.” (Medelålders heltidsskötare, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

När vi frågat bönderna om förslaget att frikoppla stöden från produktionen säger flera av dem att frikoppling skulle missgynna dem som baserar sin djurhållning på många småarrenden. Risker finns att markägaren höjer arrendet eller själv tar hand om marken och brukar den extensivt.

Jag tolkar böndernas svar så att de tycker att den stödform, som gäller för naturbetesmarkerna när vi gör intervjuerna, det vill säga arealstöd med krav på betning, är den bästa vägen att gå, när det inte går att få ersättning genom full betalning för produkterna. De tycker det är nackdelar både i att lägga tyngdpunkten på arealstöd och på djurbidrag. En sörmlandsbonde tycker det

gällande systemet är alltför plottrigt och vill ersätta det med stöd för större områden.

”Jag tycker man skulle ta det lite mera i stort och ge ett visst stöd för större område... Man har styckat sönder det så förskräckligt. Man har lite kvadratmeter här och där och lite zoner här och där. Jag tycker man skulle ta det lite mera i stort. Ge ett visst stöd för större områden och ge ordentligt betalt för produkterna... När man får höra att folk får betalt för småholmar, där man slår med lie, börjar man ju undra. Stöden är för plottriga. Man petar i det för mycket. Det är för detaljerat. Man skulle stödja speciella större områden i stället. Se det mera i stort. Planer med perspektiv på hela bygder.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 60 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det vore fel att höja djurbidragen. Då försöker man hitta fodret någon annanstans. Och då blir inte naturbetena utnyttjade.” (Medelålders deltidssbonde, nötköttsproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Stöden måste vara kopplade till produktionen. Annars kommer det att bli alldeles snedvridet. Risk att ägare behåller sina marker, om det bara utgår stöd till miljö- och landskapsvärden utan koppling till produktionen.” (Yngre deltidssbonde, nötköttsproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Ett önskemål som flera bönder nämner är att de ska få veta när utbetalningarna kommer och att utbetalningarna inte dröjer långt in på nästa år. Helst vill de få sina stödpengar i delbetalningar under odlingsåret. För många bönder svarar de sammantagna stöden för en betydande del av inkomsten.

”Jag skulle önska högre ersättning och utbetalning två gånger om året, i stället för som nu få allt i en klumpsumma.” (Medelålders heltidsbonde, nötköttsproduktion och fårskötsel, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Stöden kommer sent på året. I fjol kom pengarna efter klockan 15 sista bankdagen vid nyår. Så jag kunde inte balansera inkomster mot utgifter. Det vore bättre om de var fördelade över hela året.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Småland)

”Utbetalningarna borde vara flera gånger om året, inte bara som en klumpsumma. Ekonomin blir väldigt kärv, på många ställen får man

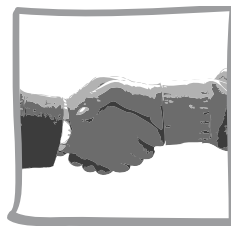
låna pengar i slutet av året. (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

I böndernas intervjusvar om stödformerna finns många överväganden om ”å ena sidan och å andra sidan”. En ung mjölkbonde på småländska höglandet har fångat komplexiteten med följande ord:

”Det är ett dilemma: Läger du ersättningen på köttpriset blir vi utkonkurrerade av bönder från slättbygden med bättre produktionsvillkor. Läger du det som arealersättning så ser markägare det och höjer arrendeavgiften. Det slår hårt mot alla dom som bygger sin verksamhet på billiga småarrenden. Det enda är att ersättningen är arealbaserad med djuranknytning, så som kompensationsstödet är. Ett schablonbidrag som har föreslagits vore en katastrof för oss som har fullt med småarrenden, i så fall vill markägarna ha sina småställen själva...

”Att basera ekonomin på ett högre pris på hagmarkskött är osäkert. Kanske konsumenterna köper hagmarkskött från Irland, där djuren går på bete 12 månader om året... Det är svårt med ersättningarna till bönderna. LRF är en bred organisation som ska företräda många intressen. Och en bonde på slätten vill kanske ha betalt för andra värden än vi i skogsbygden.” (Yngre deltidssbonde, mjölkproduktion, 15 hektar naturbetesmark, Småland)

Samverkan

Fördelar med samverkan

MÅNGA AV VÅRA intervjuade bönder säger att det finns mycket att vinna på att samverka med andra bönder i lantbruket. Det område de oftast nämner är maskinsamverkan. De betonar i första hand de vinster man kan göra genom att minska kostnaderna.

”Vi måste lära oss samarbeta mera p.g.a. maskinkostnaderna.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 40 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Fyra gårdar här har gått ihop om maskiner och hjälps åt med maskiner. Det har frigjort arbetskraft. Tar farmartjänstupdrag i stället.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Det är inte mycket samverkan här. Galet då gårdarna egentligen inte bär den maskinpark de har.” (Äldre deltidssbonde, nötköttproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Vi har haft tradition här i byn att vi har oerhört mycket grejor tillsammans och då har vi kunnat köpa specialmaskiner, till exempel släntklippare på arm för dikesrenar, tallriksharv, såmaskin, ogrässprika, plog. Skulle man bli själv då kan man ju inte hålla på och köpa såna maskiner. På vissa ställen är bönderna bara osams och då går det ju inte att ha grejor tillsammans.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”De flesta som klagar på lönsamheten har dålig koll på maskinkostnaderna – för alla ska ju ha sitt med egna maskiner. Jag har lobbats flera år för maskinsamverkan, t.ex. slåtterkross och rundbalspress. Kött- och mjölkproducenter behöver inte köra maskinerna samtidigt.” (Yngre deltidssbonde, nötköttproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Man tar även upp samverkansmöjligheter inom djurproduktionen både ifråga om gemensamma byggnader och samverkan i betesdriften. I ett av intervjuområdena har några bönder gått samman om att bygga en gemensam ladugård, en andelsladugård, där man delar arbetet med mjölkning och övrig skötsel. Sex lantbrukare bidrar vid intervjutillfället med 40 mjölkkor var till en besättning på 240 mjölkkor, som de sköter tillsammans efter ett arbets-schema. Sinkor och ungdjur sköter var och en själv på den egna gården. Även om man alltså fortfarande har djur kvar på den egna gården, som kräver kontinuerlig tillsyn framhåller man att andelsladugården innebär stora fördelar genom minskad bundenhet, mera ledighet, minskad press vid sjukdom och trivselvärden i arbetsmiljön. Några bönder driver gemensam betesdrift med positiva erfarenheter. Några pekar på att sambete kan ge fördelar i form av växelbete med olika djurslag.

”Det har blivit drägligare sen vi gick ihop om andelslagårn, jobbar en helg och är ledig två.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det är väldigt positivt med andelsladugården. Hustrun är där mest. Vi hade omodernt och arbetskrävande förut. Vi kan vara lediga och vet att andra sköter djuren. Kan byta. Kan vara sjuk – det kunde man knappast förut. Baksidan är att man måste hålla på – mer bunden än med 5-årsarrende.” (Medelålders deltidssbonde, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Småland)

”Har samverkat om beten för mjölkkena med granne sedan många år. Vi stängslar tillsammans och mjölkar varannan vecka. Det är ett givande och tagande. Friktioner ibland men vi går vidare. Samarbetet är tillräckligt värdefullt för oss båda.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Man skulle stänga in större områden som djuren fick gå på i stället för att stängsla in småhagar. Det kräver att flera ägare samverkar. De flesta ägare skulle nog vilja det.” (Äldre heltidsbonde, mjölkproduktion, 5 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Hinder för samverkan

Fördelar med samverkan som nämns gäller både ekonomi och trivsel. Ökad trivsel får man framför allt genom möjlighet till mera ledighet, ökad trygghet vid sjukdom och inte minst genom sällskap i arbetet. En bonde säger ”det är roligare att göra saker ihop” och en annan betonar att ”den största vinsten av

samverkan är den sociala biten – många bönder blir ensamma idag.” Vad är det då som hindrar bönder från att samverka mer än man gör idag?

Ibland finns det mycket konkreta orsaker för att inte samverka. I en del bygder skapar långa fysiska avstånd mellan gårdarna svårigheter. Produktionsinriktningarna kan skilja så mycket att man inte har mycket att hämta från varandra. Oftast tycks det dock vara psykologiska faktorer som lägger hinder i vägen. Det är med bönder som med andra människor att en del personligheter passar dåligt ihop. Ofta är det tradition eller sociala normer som hindrar. Flera bönder säger att det vore önskvärt att förändra och övervinna dessa hinder:

”Det funnes mycket att vinna på mera samverkan men andan är att var och en vill klara sitt. Den andan har hängt med sedan byarna sprängdes. Samverkan ökar nu p.g.a. ekonomiskt tryck.” (Äldre heltidsbonde, nötköttsproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Hinder för samverkan? Egensinnigheten – var och en vill rå sig själv. Samarbetar själv med granne i vårbruket och vid inplastning av balar... De flesta kör sitt race. Man skulle kunna göra mer tillsammans.” (Medelålders fritidsbonde, fårskötsel, 10 hektar naturbetesmark, Sörmland)

”Man skulle kunna samarbeta men man gör det inte. En del är gammalmodiga, var och en ska ha sitt, även avundsjuka mellan bönder. Man åker därför kors och tvärs här, även med bete, och det är ineffektivt.” (Medelålders deltidssbonde, nötköttsproduktion och fårskötsel, 50 hektar hagmark, Västergötland)

”Många bönder har svårt att samarbeta. De som inte har varit ute på annat arbete har svårt att kompromissa – de ser bara sitt – annars skulle det vara mycket mera samarbete i jordbruket. Samarbete kräver att man kan göra avkall på sitt – jag kan inte bara hävda att mitt ska gå först – en del kan inte det.” (Äldre heltidsbonde, fårskötsel, 10 hektar naturbetesmark, Västergötland)

Ett annat hinder för samverkan ligger i nackdelar av att inte kunna utföra ett arbetsmoment vid rätt tidpunkt. Det kan gälla att ha skördemaskiner till hands vid rätt utvecklingsstadium för ensilageskörd eller vid rätt väder för höskörd och tröskning. En del bönder ser dessa s.k. läglighetsfaktorer som absoluta hinder medan andra menar att man kan planera samverkan så att fördelarna överväger nackdelarna. Ett annat hinder som nämns är ökad risk för smittspridning bland djuren. Men även på detta område går meningarna isär.

”Jag har inget intresse för samverkan om betesdrift – rädd för smitta av djursjukdomar – det blir en himla smäll om man åker på smitta. Annars vore det roligt jobba ihop med andra bönder, det piggar upp.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Västergötland)

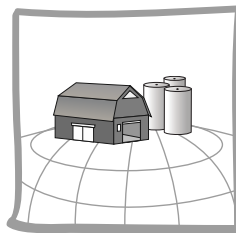
”Många är livrädda för sjukdomar. Det blir hysteriskt om sjukdomar. Gammaldags tänkande är också ett hinder för samverkan. Det här sköter jag, det är mitt, det har jag råd med, sköt du ditt. En del yngre bönder är jättebra att samarbeta med, dom som varit ute lite har ett annat tänkesätt, så jag tror det kommer att förändra sig.” (Yngre fritidsbonde, nötköttsproduktion, 30 ha naturbetesmark, Västergötland)

”Ensilageskörd skulle jag inte vilja dela med någon. Då ska man kunna köra vid precis rätt tidpunkt för att få kvalitet och näringsvärde på fodret.” (Yngre heltidsbonde, mjölkproduktion, 30 hektar naturbetesmark, Västergötland)

”Bönder borde samverka mera. Av hävd har man inte gjort det utan var och en sköter sitt. Det kan också vara praktiskt svårt att samverka om skördemaskiner. Vill man ha bra foderkvalitet är det viktigt att skörda vid rätt tid. Som ekologisk odlare har man ännu mindre topp med hög foderkvalitet.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 20 hektar naturbetesmark, Jämtland)

”Det ska inte vara omöjligt att samarbeta om en ensilagekedja. En del av djuren ska ha foder med hög växttrådhalt så allt behöver inte skördas på samma gång... Kött- och mjölkproducenter behöver inte köra maskinerna samtidigt.” (Yngre deltidssamverkare, nötköttsproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Jämtland)

Livsvärld och system

BÖNDERNA HAR SKAPAT naturbetesmarkerna och de äger och brukar så gott som all sådan mark i Sverige. Av intervjuerna framgår att de är mycket angelägna om att naturbetesmarkerna bevaras och de visar ett starkt engagemang i frågor om deras skötsel. Det betyder att *böndernas och samhällets intressen att bevara naturbetesmarkerna sammanfaller*. Det innebär en gynnsam utgångspunkt för samarbete i frågor om naturbetesmarkerna mellan parterna; där samhället är representerat av myndigheter som Jordbruksverket, Naturvårdsverket och länsstyrelser. Men det framgår också av intervjuerna att bönderna upplever flera svårigheter och störningar i samarbetet med myndigheterna; störningar som motverkar deras motivation och gör det svårare för dem att sköta och bruka markerna. Vad beror dessa svårigheter och störningar på? Och vad kan man göra för att förbättra samarbetet till gagn för såväl bönder som samhälle?

Jag ska nu belysa dessa frågor och tar då hjälp av några begrepp som jag hämtar från sociologisk teori. Jag börjar med att i detta avsnitt beskriva hur lantbrukets och myndigheternas verkligheter skiljer sig och att detta leder till att man utvecklar olika perspektiv på vad lantbruk är. Jag beskriver dessa olikheter för tre områden: synen på lantbrukets livsform, synen på platsens betydelse och synen på kunskap och kompetens. Olikskheterna på dessa områden får konsekvenser även för hur man ser på frågor om skötseln av naturbetesmarker. Jag tar sedan upp frågan om vems perspektiv som ska gälla. Mitt svar är bådas. Både bönder och myndigheter har viktiga kunskaper och legitima intressen i frågor om naturbetesmarker. Det ställer oss inför uppgiften att utveckla former för kommunikation och samverkan där perspektiven berikar varandra vilket är temat för rapportens avslutande avsnitt.

Olika rationaliteter

Människor lever alltid i ett sammanhang och detta sammanhang påverkar hur vi ser på oss själva och på världen. Bondens sammanhang är ett lantbruksföretag. Arbetsplatsen är en gård där man både bor och arbetar. Den sociala mil-

jön i lantbruksarbetet kännetecknas av närhet till familj och en strävan efter goda relationer med medarbetare och grannar. De flesta lantbruksföretag i landet är enpersonsföretag. I många lantbruksföretag deltar någon familjemedlem i arbetet på heltid eller deltid. Andelen företag med fast anställda är liten i vår studie såväl som i landet som helhet (SCB 2007). Jag kallar den sociala miljö, arbetsmiljö och arbetskultur som är bondens vardag för *livsvärld*, inspirerad av den tyske sociologen Jürgen Habermas.

Livsvärlden i Habermas' betydelse står för den förståelse av tillvaron vi växer in i under samspel med vår omgivning utan att närmare reflektera över det. Livsvärlden är den värld vi tar för given (Lundin 2004, Månson 1998, Nygaard 1996, Reese-Schäfer 1998). I livsvärlden utvecklar bonden värderingar, tankemönster och handlingsmönster som jag redovisat ovan under rubrikerna friheten, närhet till djur och natur, förvalterskap och boendemiljö. I livsvärlden ingår lantbrukets livsform som bönderna sätter stort värde på. I intervjuцитaten ovan kan vi läsa: "Bonde är ett levnadssätt. Rå sig själv, spännande." – "En är född till att arbeta och uppvuxen i detta och det gör att en håller på. Motivet för att hålla på är lusten att leva på det sättet." – "Ett sätt att leva och att vara, en livsstil. Friheten, jag råar mej själv och sköter mej själv."

Myndigheternas tjänstemän¹ har att rätta sig efter de regler som gäller på deras arbetsplatser. De måste även anpassa sitt uppträdande och sina handlingar efter de uttalade och outtalade normer som tillämpas i deras myndighet i akt och mening att bli uppskattade av överordnade som bestämmer över lön, anställning och karriär. Relationer mellan tjänstemän inom myndigheter kännetecknas av en tävlan om medel och positioner som utvecklas vid inåtriktad konkurrens (Nitsch 2005). Vetenskaplig kunskap har hög status. När den vetenskapliga kunskapen är motsägelsefull håller man sig till de versioner som sanktioneras av överordnade². Den arbetsmiljö och arbetskultur som gäller i myndigheter kallar jag *system*, även här inspirerad av den tyske sociologen Jürgen Habermas. Begreppet system i Habermas' användning betyder att vi ser samhället som ett nätverk av myndigheter, företag och andra organisationer

1 Jag har förgäves sökt ett könsneutralt begrepp att ersätta ordet tjänsteman med men inte funnit något. Till tjänstemän räknar jag anställda som har exekutiva funktioner i implementeringen av myndighetens uppgifter inklusive chefer, planerare, handläggare, rådgivare och kontrollanter.

2 Jag hämtar dessa iakttagelser från många års erfarenhet av arbete inom myndigheter och forskningsmiljöer. Det är iakttagelser som stämmer väl med Bordieus habitusbegrepp varmed han avser individens handlingsmönster och förmåga att hantera sin sociala omgivning. Om detta skriver Jan Carle (1997): "Det blir en fråga om att anpassa sig till de spelregler som gäller och utveckla det habitus som gör det möjligt för individen att hålla sig kvar och avancera inom fältet, samtidigt som det för fältet gäller att bibehålla sin autonoma ställning och makt i samhället."

som styrs med hjälp av pengar och regler samt genom opersonliga relationer (Månson 1998, Nygaard 1996, Reese-Schäfer 1998).

I systemet eftersträvar man ett tanke- och handlingsmönster som kallas *instrumentell rationalitet*³. Den instrumentella rationaliteten är inriktad på att använda effektiva medel för att uppnå målen för en verksamhet och målen ska helst vara mätbara. I arbetet med naturbetesmarkerna är målen bestämda genom politiska beslut. I den bästa av världar leder den instrumentella rationaliteten till förutsägbarhet och effektivitet i beslut och handlingar.

I systemets värld är det alltså regler, pengar och opersonliga relationer som styr verksamheten. Regler och pengar är naturligtvis något som även bönder har att ta hänsyn till i sina beslut. Men intervjuvärderna visar att det är kvalitativa värden som familjens trivsel, sociala relationer, förvalterskap och livsformen som är viktigast för böndernas djupare motivation. Dessa kvalitativa värden är kärnan i det tanke- och handlingsmönster jag kallar böndernas *förvaltande rationalitet* (Nitsch 1985).

Begreppen instrumentell rationalitet och förvaltande rationalitet är beteckningar för tanke- och handlingsmönster som utvecklas under de arbets- och levnadsvillkor som gäller för myndighetens tjänstemän i systemets värld, respektive för bönder i lantbrukandets livsvärld. Begreppen anger inte vad som är rätt och fel. För att samhället ska fungera behövs myndigheter, företag och andra organisationer som arbetar efter formellt fastställda regler och med en instrumentell rationalitet. Det behövs också bönder som producerar livsmedel och miljövärden med en förvaltande rationalitet.

Min avsikt med att föra in begreppen livsvärld, system, förvaltande rationalitet och instrumentell rationalitet i diskussionen om naturbetesmarker är att synliggöra skillnader i utgångspunkter för myndigheter och bönder när de ska samarbeta i det gemensamma intresset att bevara naturbetesmarker. Här följer nu min beskrivning av tre områden där skillnader i synsätten får viktiga konsekvenser i frågor om naturbetesmarker: Synen på lantbrukets livsform, synen på plats och synen på kunskap och kompetens.

Lantbrukets livsform

Människor utvecklar värderings-, tanke- och handlingsmönster, d.v.s. livsformer i samspel med sin omgivning och livsformerna får olika innehåll beroende på de sammanhang de utvecklas i. Den danske folklivsforskaren Thomas Højrup (1983) har beskrivit tre typer av livsformer som han kallar självständighetslivsform, karriärlivsform och löntagarelivsform.

3 Andra begrepp som används för att beteckna denna typ av rationalitet är ändamålsrationalitet, mål-medel-rationalitet, formell rationalitet och regelrationalitet, se bl.a. Brubaker (1984) och Guneriusen (1997).

Bondens livsform hör hemma i *självständighetslivsformen* som ibland även kallas småföretagarelivsformen. Den kännetecknas av att företagaren är starkt identifierad med sitt företag och har kunskap och överblick över alla dess delar. Man bestämmer själv över verksamheten och gränsen mellan arbetstid och fritid är flytande.

Myndighetens tjänstemän finner vi i *karriärlivsformen*. I den livsformen skiljer man inte heller så noga mellan arbetstid och fritid. Man är öppen för att anpassa arbetsdagens längd efter uppgiften och tar ofta med sig arbete hem, t.ex. i form av facktidskrifter som man läser under fritiden. Arbetsvillkoren kräver att man anpassar sitt uppträdande och sina handlingar efter organisationens regler och normer, så som de presenteras av överordnade, för att stärka sina utsikter att få förlängning av en projektanställning eller avancera i lön och befattning.

I den typiska *löntagarelivsformen* är skillnader mellan arbete och fritid tydliga. Man börjar och slutar arbetsdagen vid ett bestämt klockslag. Under arbetstiden utför man sina uppgifter enligt arbetsgivarens anvisningar. Under fritiden lever man sitt privata liv efter egna intressen och behov.

Ett speciellt kännetecken för lantbrukets livsform är den roll som de kvalitativa värdena – frihet, närhet till djur och natur, förvaltarskap och boendemiljö – spelar som drivkrafter och motivation i arbetet. Teknisk effektivitet och ekonomisk lönsamhet är nödvändiga förutsättningar för att man ska överleva som bonde men är medel snarare än mål i sig. De iakttagelser vi gör i detta hänseende i denna studie bekräftas i flera andra. Ett exempel ger agronom Anna Ellström i sitt examensarbete vid Sveriges lantbruksuniversitet som bygger på intervjuer med bönder i Hälsingland. Hon skriver om en bonde, som är framgångsrik som lantbruksföretagare i större skala:

”Lennart identifierar sig som företagare, men menar att lantbrukare skiljer sig från andra företagare genom att de har helt andra incitament och affärsidéer. Grunden till det är det stora kulturarv de har att förvalta. En del av hans egen affärsidé är att lämna gården ifrån sig i ett lite bättre skick än han fick ta över den. Det ser han som en livsuppgift. Ekonomiskt är det ’en tung rygg-säck att bära’ men det är tillfredsställande att utföra” (Ellström 2001).

Anna Ellström sammanfattar sin studie med följande slutsatser: ”Resultaten pekar på att själva bondelivsformen utgör den främsta drivkraften för böndernas arbete... Även om yrkesstoltheten främst grundar sig i rollen som livsmedelsproducent, så utgör viljan att förvalta natur- och kulturvärden en viktig del av företagandet...” (Ellström 2001).

En annan studie som belyser lantbrukets livsform är folklivsforskaren Iréne Flygares doktorsavhandling ”Generation och kontinuitet” (1999). Hon beskriver där bondens identitet som fysiskt och socialt knuten till en plats vil-

ket medför en känsla av ansvar och förvalterskap. Liknande iakttagelser gör professor Janken Myrdal i en rapport om jordbrukets framtid där han skriver: "Jordbrukaren kan vara knuten till gården som han eller hon ärvt, där jorden äger brukaren lika mycket som brukaren jorden" (Myrdal 2001:25). Myrdal pekar på att bondens personliga förhållningssätt till sin verksamhet ofta leder till en form av "själveexploatering" som innebär att man arbetar många timmar och under obekväma arbetstider med låg ekonomisk ersättning när gårdens ekonomi och arbetsuppgifterna i produktionen kräver detta. Denna iakttagelse bekräftas i studier som redovisas i boken "Svenskt bondeliv" där kvinnor som lever eller arbetar på lantbruk berättar om lantbrukets vardag med bundenhet och långa arbetsdagar (Bill 1999, Karlsson 1999). Som svar på frågan varför man fortsätter med lantbruket trots besvärligheterna, säger en av kvinnorna: "Intresset! Men bönder är jäkligt dumma egentligen, för jag menar, det kvittar hur hårt du trampar på en bonne för nog fortsätter han, det är liksom så" (Bill 1999:134).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det finns gedigen empirisk grund för att hävda existensen av en lantbrukets livsform som har central betydelse för böndernas kreativitet och motivation. Genom att hålla lantbrukets livsform levande bidrar bönderna med en vilja till långsiktigt ansvarstagande och förvalterskap som är av största värde i samhällets strävan att bevara naturbetesmarkerna.

Platsens betydelse

För den som arbetar vid en myndighet representerar naturbetesmarker biologisk mångfald, landskap och kulturminnen som ska bevaras. Myndighetens uppgift är att utarbeta regler med utgångspunkt från politiska beslut och på basis av vetenskapligt förankrad kunskap samt att kontrollera att reglerna efterlevs. För bönderna är naturbetesmarken en del av lantbruksföretaget och ingår i dess komplexa samspel mellan fysiska, sociala och ekonomiska faktorer. Dessutom är naturbetesmarken för bönderna *en plats som skapats genom arbete*. Bönderna ser sitt eget och tidigare generationers arbetsliv i markerna, framhåller kulturgeografen Gunhild Setten (2002) i en norsk studie över bönders förhållande till landskapet. "Här är mänsklig möda nedlagd", säger en av våra bönder, "och dom som jobbade här var väldigt intensiva i sin sak. Och dom levde med samma glädje som jag känner i det här."

När myndigheten kommer med åtgärdsförslag och föreskrifter för naturbetesmarkens skötsel är det alltså bondens arbete man ingriper i. Flera av våra intervjuade bönder uttrycker oro och osäkerhet över myndighetens bedömningar. Intervjuerna förmedlar att de som skapat naturbetesmarkerna upplever att bestämmanderätten tas ifrån dem. Ett citat som belyser detta: "Förr var

det friheten som var fördelen men nu har friheten blivit kringskuren. Snart får vi inte göra något utan att fråga.”

Enskilda individers och gruppers relation till en plats kan ta sig uttryck i ägaranspråk som står i konflikt med utveckling av bebyggelse och infrastruktur som ligger i samhällets intresse. Den förhärskande normen i vårt samhälle, understödd av lagstiftning, är att inte betrakta ägandet eller nyttjandet av en specifik plats som en orubblig mänsklig rättighet. Vad finns det då för skäl att bry sig om bondens relation till gården som plats? I systemvärldens instrumentella rationalitet har platsen inget värde i sig. Här är idealet rörlighet och obundenhet. Idealtypen för en myndighetsperson är att man ska vara villig att flytta till en plats i landet där man finner en anställning.

Inskränkningar i platsanspråk till förmån för samhällsintressen innebär dock inte att platsen förlorar sin betydelse för den enskilda människans identitet. Även den som för ett rörligt liv lägger en särskild innebörd i platsen där man är född och uppvuxen. ”...den dungen är mig kär, min barndom susar där...”, är några ofta citerade rader av Gustaf Fröding som illustrerar detta⁴. Kulturjournalisten och författaren Stefan Jonsson är kritisk till den idealisering av hemlösheten som förekommer i samtiden och skriver: ”Man behöver knappast påpeka att de som verkligen är hemlösa eller på flykt högst av allt önskar att de finge just ett hem” (Jonsson 2003). Upplevelser av platser ingår i vår identitet även om vi inte gör anspråk på att äga eller ens återvända till dem. ”Vår mänskliga lott är att komma någonstans ifrån, höra någonstans till och föra någonting vidare”, skriver Göran Rosenberg, journalist och författare (2004) och fortsätter: ”Också den som bryter upp måste ha någonting att bryta upp ifrån.”

För bonden vilkens liv, arbete och rötter är förlagda till en gård, är platsen-gården en central del av identiteten. Vi är våra erfarenheter och bondens erfarenheter är starkt lokaliserade till en plats, skriver kulturgeografen Gudrun Setten (2002). Hon beskriver utförligt hur olikheter i referensramar mellan myndighetspersoner och bönder leder till att de ser olika saker och lägger olika mening i plats och landskap. Hennes iakttagelser är viktiga att uppmärksamma även i vårt land och i samband med handläggningen av skötselåtgärder för naturbetesmarkerna.

Bondens kunskap och kompetens

Inom myndigheten åberopar man vetenskaplig kunskap som grund för beslut. Den vetenskapliga kunskapen kännetecknas av avgränsning, systematik och logik. Forskaren avgränsar och preciserar problem och forskningsfrågor, väljer

4 Raderna är hämtade ur dikten ”Strövtåg i hembygden” som ingår i diktsamlingen ”Stänk och flikar” 1896.

metoder, samlar in data, analyserar och tolkar. Man eftersträvar kontroll över de faktorer som studeras och sätter stort värde på att kunskapen ska vara generaliserbar, d.v.s. tillämpbar i flera sammanhang. Detta gäller även för forskningen om naturbetesmarker.

För bonden är den vetenskapliga kunskapen bara en av pusselbitarna i beslutsfattandet.

Han eller hon fattar sina beslut om naturbetesmarker inom ramen för ett lantbruksföretag. Lantbruksföretaget är ett komplext system⁵ av fysiska, sociala och ekonomiska faktorer i vilka ingår mark, maskiner, byggnader, djur, grödor, skog, kapital och människor som bor och arbetar på gården. Systemet lantbruksföretaget står i ett fortlöpande utbyte med omvärlden. I omvärlden ingår bygdens människor och näringsliv, marknader, myndigheter, politiker och forskarvärlden. Utbytet med omvärlden sker på villkor som man saknar eller endast har begränsad kontroll över, t.ex. stödets storlek och utformning, priser på produkter och produktionsmedel och ersättning för försålda tjänster. Andra faktorer som förändras utan att man kan kontrollera dem är jordbrukspolitiska beslut, klimatförändringar och växlingar i väderleken. Att vara bonde eller lantbruksföretagare kräver *kompetens att samordna ett komplext system under osäkerhet*.

Vad ingår i kompetensen att samordna lantbruksföretagets komplexitet under osäkerhet? Vilken kunskap krävs för detta? I studier vid lantbruksuniversitetet har vi identifierat följande fem kunskapsområden: 1) ämneskunskaper, 2) företagsplanering, 3) praktiska färdigheter, 4) förtrogenhet med omvärlden och 5) samordningsförmåga (Nitsch 1990).

Ämneskunskaper avser faktakunskaper på de områden bonden har att ta hänsyn till. Det är som jag beskrivit ovan, många områden man ska hålla sig uppdaterad inom. Bonden måste ha kunskaper om jordbearbetning, växtföljder, sortval, ogräsbekämpning, bekämpning av skadegörare och växtsjukdomar, fodermedel, utfodringssystem, skötsel av betesmarker, skogsskötsel, egenskaper hos maskiner och redskap, mekaniseringssystem, byggnader, marknadsförhållanden, stödsystem, försäkringar och skatteregler. Till detta kommer kunskaper som krävs när man utvidgar sitt företagande med gårds-turism, gårdsbutik, fiskodling, trädgårdsodling, farmartjänst eller något annat.

Förmåga till företagsplanering avser bokföring, budgetarbete, kalkyler och planering för underhåll och investeringar på kort och lång sikt. Bonden måste

5 Observera att jag här använder begreppet system med en annan innebörd än i Habermas' definition, d.v.s. enligt den gängse definitionen att ett system är en avgränsad enhet av komponenter som samspelar och står i utbyte med omvärlden.

hålla god koll på sin ekonomi för att göra framsynta beslut och undvika likviditetsproblem och skuldsättning som företaget inte kan bära.

Praktiska färdigheter avser färdigheter en bonde måste behärska för att arbetet ska flyta. Det handlar om förmåga att hantera maskiner och redskap i en mängd olika arbetsmoment. Skötsel och underhåll av byggnader ingår också. Har man djur ingår skötsel och tillsyn av dem i stallar och på fält. För bönder som har utvidgat sin verksamhet med produktion och försäljning av varor och tjänster tillkommer färdigheter som marknadsföring, kundkontakter och förhandlingsteknik.

Förtrogenhet med omvärlden syftar på det som bonden måste hålla reda på för att anpassa verksamheten till förhållanden utanför gården. Det gäller stödsystem som svarar för stor andel av lantbruksföretagets inkomster. Andra förhållanden som är viktiga att hålla sig à jour med är teknikutveckling, marknadsförhållanden, kvalitetskrav, produktionskvoter och miljö- och djurskyddslagstiftning. Det är viktigt att söka information om vad som kan förväntas i framtiden, så att man undviker felinvesteringar och i tid förbereder sig på de omställningar som kan behövas.

Samordningsförmåga och kunskap-i-handling. En bonde måste ha goda kunskaper inom samtliga fyra ovannämnda områden. Men det räcker inte. Man kan ha goda ämneskunskaper och ändå inte lyckas väl med sitt lantbruksföretag. Detsamma gäller för kunskaper i företagsplanering, praktiska färdigheter och kunskaper om omvärlden. De är alla nödvändiga för att driva ett lantbruk, men räcker inte. Bonden måste också ha förmåga att *använda sina kunskaper på rätt sätt*. Den förmågan representerar ett femte kunskapsområde som jag kallar samordningsförmågan. Den avser förmågan att fortlöpande anpassa beslut och handlingar till förhållanden på gården och i omvärlden.

Verksamheten måste utformas så att den stämmer med brukarens och familjens hälsa, intressen och möjlighet att delta i lantbruket, men också med gårdens jordar, storlek, markrondering, dränering och klimat samt företagets likviditet, lönsamhet och tillgång till kapital. Och allt detta ska anpassas till marknader, lagstiftning, jordbrukspolitiska beslut och andra förhållanden i omvärlden.

Samordningsförmågan är själva essensen eller kärnan i den praktiska konsten att leda ett lantbruksföretag. Den kommer till uttryck i bondens beslut, handlingar och rutiner. Den handlar mindre om att göra varje sak exakt rätt och mera om att få rätt saker utförda i tid. Enda sättet att lära sig denna konst är genom erfarenhet från praktisk verksamhet, d.v.s. genom praktiskt arbete med lantbruk. Samordningsförmågan förutsätter, förutom kunskaper inom de fyra områden jag beskrivit ovan, personliga egenskaper som uppmärksam-

het, nyfikenhet, flexibilitet, vilja och engagemang. Den är en personlig kunskap som sitter i huvudet, själen och kroppen på bonden. Den representerar en typ av kunskap som har beskrivits för flera yrkesområden och kallas i litteraturen för tyst kunskap, förtrogenhetskunskap eller kunskap-i-handling (Molander 1993). Böndernas förvaltande rationalitet består av en kombination av denna kunskap och livsformens kvalitativa värden (Nitsch 1985).

Perspektiv och makt

NATURBETESMARKER ÄR mer än mark, växter och betesdjur. De är resultatet av bönders arbete och en integrerad del av ett lantbruksföretag. Det innebär att myndighetsstyrning genom ekonomiska ersättningar och regler ingriper i böndernas arbete och företagande. För att hamna rätt med dessa styrmedel krävs därför kunskap om vad bönder är och vad det innebär att driva ett lantbruksföretag. Annars handlar man i blindo. Att utöva styrning utan sådan kunskap kan liknas vid en läkare som skriver ut recept och bestämmer medicinska ingrepp på basis av laboratorieanalyser utan att ha sett patienten. Det kan gå bra men risken är stor att man missar något väsentligt. Dessutom riskerar man att inte få patienten med sig. Och motivation är viktigt i många av livets sammanhang.

Att driva ett lantbruksföretag kräver förmåga att hantera komplexitet under osäkerhet och förutsätter flexibilitet och mångsidig erfarenhetsbaserad kompetens. Bonden har att anpassa beslut och handlingar efter en mångfald fysiska, biologiska, sociala och ekonomiska förutsättningar som inkluderar väder, klimat, jordar, grödor, djur, familjemedlemmarnas hälsa, kunskaper och intressen, marknadsförhållanden, arbetsmarknaden, stödformer och jordbrukspolitik. Det är inom samspelet mellan alla dessa faktorer som bönder har skapat naturbetesmarkerna. Och det är inom samspelet mellan alla dessa faktorer som vi nu med styrmedlen pengar, regler och vetenskaplig expertkunskap vill stimulera dem att fortsätta nyttja dem på ett sådant sätt att den biologiska mångfalden blir bevarad och landskapet förblir öppet.

De förutsättningar som rådde när naturbetesmarkerna skapades har förändrats i grunden. Under de villkor som gäller idag hotar markerna att växa igen om inte samhället ingriper. En del marker kan samhället rädda som reservat med skötselsystem som ligger utanför de ekonomiska villkor som gäller för lantbruket. Och en del marker kan man hålla i hävd med alternativa företagsformer för djurhållning. Men med tanke på naturmarkernas arrondering och det svenska lantbrukets struktur och ägarförhållanden är det fortsatt bönderna och lantbruket vi har att förlita oss till för att bevara dem. I detta

sammanhang framstår böndernas kompetens, förvaltande rationalitet och deras djupa engagemang för djur och natur, som dokumenterats i denna studie, av oersättligt värde.

Bönderna tycker inte om att få ersättning för sitt arbete genom offentliga stöd. De vill hellre få betalt för de varor de producerar och de vill ha så lite inblandning som möjligt från myndigheterna i sin verksamhet. Men intervjuerna visar också att bönderna anser att de ekonomiska stöden är viktiga för att hålla naturbetesmarkerna öppna under de förhållanden som idag gäller för lantbruket. Bönderna behöver samhällets stöd. Samhället behöver böndernas kunskaper och engagemang. Målet i form av väl hävdade naturbetesmarker delar man.

Bönderna är införstådda med att ersättningar från samhället kräver regler och uppföljande kontroller som garanterar att pengarna används efter samhällets intentioner. Likväl uppstår störningar kring regeltillämpningen. Med tanke på alla faktorer som ingår i betesdrift på naturbetesmark i form av vädrets växlingar, växtlighetens variationer, djurens varierade betesbehov och skiftande markförhållanden är det inte möjligt att utforma regler som stämmer för alla situationer. Hur skötselåtgärderna ska se ut kan även växla på ett och samma skifte från ett år till ett annat. Det är förståelse för detta som bönderna frågar efter från myndighetshåll. Följande två citat kan tjäna som en illustration:

”De lever inte i nuet, länsstyrelsens tjänstemän. Betestrycket är ju beroende av väder och vind. En del år växer det på så kolossalt, då hinner inte korna hålla gräset så lågt, som länsstyrelsens norm är. De måste ta hänsyn till hurdana växtförhållandena är.” (Medelålders heltidsbonde, mjölkproduktion, 10 hektar naturbetesmark, Småland)

”Det har blivit mycket förmynderi. Man är inte så självständig. Upplever storebrorsfasoner i samband med stöden. Gör du inte precis som vi säger, så får du inga pengar. Det blir inte mycket arbetsglädje. Man har piskan över sig.” (Medelålders deltidsskötare, mjölkproduktion och fårskötsel, 40 hektar naturbetesmark, Västergötland)

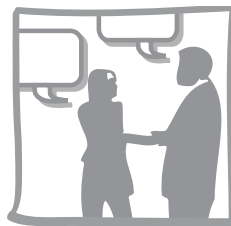
De störningar som bönderna upplever i samarbetet med myndigheterna försvårar deras arbete, sänker deras motivation och båda parter förlorar. Störningarna har sin upprinnelse i skillnader i perspektiv och makt. Skillnaderna i perspektiv kommer av att bönder och myndigheter verkar i olika sammanhang, som jag ovan beskrivit som livsvärld och system. Man lär sig olika saker, utvecklar olika erfarenheter och är beroende av olika saker för sin trivsel och framgång. Skillnader i makt följer av att myndigheten har företräde när det gäl-

ler hur regler ska tolkas och tillämpas och därmed bestämmer vad bonden får i ekonomiska ersättningar. Jag sammanfattar några kännetecken för livsvärld och system i figur 1.

Bondens livsvärld	Myndighetens system
Förvaltande rationalitet	Instrumentell rationalitet
Lantbrukets livsform	Karriärlivsform
Förtrogenhetskunskap	Vetenskap
Platsanpassade beslut	Generella regler
Platsknuten identitet	Rörlighet
Personligt ansvar	Regelansvar
Personliga relationer	Formella relationer

Figur 1. Några kännetecken för livsvärld och system som är utgångspunkter för bönders och myndighetens perspektiv och handlande.

Kommunikation och aktörssamverkan

FÖR ATT SAMARBETET mellan bönder och myndigheter ska fungera med de skillnader i makt och perspektiv som föreligger, måste parterna lyssna och lära av varandra. Det kräver kommunikation. Skillnaderna i perspektiv och makt är inbyggda i situationen och försvinner inte genom kommunikationen. Kommunikation ger ingen garanti för att man kommer till samma slutsats. Men kommunikation där man lyssnar och lär av varandra kan likväl stimulera båda parter kreativitet och energi och samhället får mera av välskötta naturbetesmarker.

En grundförutsättning för fungerande kommunikation och ett bra samarbete är förtroende. Ju mindre förtroende parterna har för varandra desto större är risken för missförstånd och konflikter. Den ojämna maktfördelningen i frågor omkring regelstyrningen gör det svårare att utveckla förtroende. Insikten om denna obalans gör det än viktigare att man visar varandra respekt och försöker förstå varandras villkor. Myndighetens representanter behöver förstå och respektera böndernas perspektiv med dess utgångspunkt i lantbrukets livsform och livsvärld. Bönderna behöver förstå och respektera myndighetens perspektiv med dess utgångspunkt i systemets värld.

Länsstyrelsernas fältarbetande rådgivare och kontrollanter har här en nyckelroll. De kommer i sitt arbete nära böndernas vardag och kan med egna ögon se konsekvenserna av regler och skötselåtgärder i markerna. De står med en fot i bondens och en annan fot i myndighetens värld och får en roll som i sociologisk litteratur kallas "street-level bureaucrat" (Lipsky 1980). I vårt agrara sammanhang kan vi översätta det till "marknivå-byråkrat". Marknivå-byråkraten utvecklar kunskaper både om myndighetens perspektiv och om bondens perspektiv och är beroende av att vara accepterad i båda världarna. Det kräver omdöme. Våra intervjuade bönder ger uttryck för att de flesta handläggarna klarar den uppgiften bra. Som jag skrivit ovan anser många av bönderna att personalen på länsstyrelsen blivit mera lyhörd med åren. Bönderna framhåller särskilt att de uppskattar när rådgivare och kontrollanter visar dem respekt och har kunskap om lantbruk.

Tre förutsättningar måste vara uppfyllda för att man ska förstå och respektera den andras perspektiv. Den första är öppenhet för tanken att man överhuvudtaget kan se på saker, i detta fall naturbetesmarker, med olika perspektiv och att detta får konsekvenser för vad man ser och hävdar som sanning. Den andra förutsättningen är att bönder och myndighetsrepresentanter båda är nyfikna på och tror sig ha något att lära av varandra. Den tredje förutsättningen är att man möts i öppen kommunikation där man lyssnar och lär av varandra.

Med öppen kommunikation menar jag att man möts i samtal där deltagarna får lika utrymme att uttrycka sina mål och redovisa sina fakta och antaganden. Man är noga med att kolla att man uppfattar varandra korrekt och frågar efter förtydliganden när man är osäker på vad som har sagts. Kommunikationen fokuserar på sakinnehåll. Det är inte tillåtet att förvränga och karikera andra deltagares argument eller utöva personkritik. Kommunikationen drivs av en strävan efter ömsesidig förståelse. Man lär om varandras mål, faktaunderlag, värderingar och antaganden. Man möts i medvetenhet om att faktakunskaper om naturbetesmarker sällan är fullständiga, att det i de flesta frågor finns många relevanta aspekter att ta hänsyn till, att vi gör antaganden som kan vara mer eller mindre rimliga och, att värderingar och deras konsekvenser är viktiga att klarlägga. Man är äkta i sina uttryck och det man uttrycker har förankring i ens person. Idealen för den öppna kommunikationen är enkla i princip men svåra att uppnå i praktiken p.g.a. ojämn maktfördelning, skillnader i perspektiv och mänskliga ofullkomligheter¹.

Svårigheter att nå ett mål är inte skäl för att man inte ska eftersträva det. På flera håll i världen pågår forskning för att utveckla metoder som underlättar kommunikation i frågor som rör hanteringen av miljöfrågor och bruket av naturresurser (Bush & Folger 2005; Gray 1989; Maser 1996; Soneryd 2004). I Sverige har vi kallat den typen av kommunikation aktörssamverkan (Hallgren och Ljung 2005). Den enklaste formen för aktörssamverkan äger rum när myndighetens handläggare träffar bonden på gården för att bestämma om skötselåtgärder för naturbetesmarken (Ljunggren Bergeå 2007). Några av bönderna i våra intervjuer frågar efter en utbyggd form av aktörssamverkan där flera bönder samråder med varandra och med representanter för myndigheterna och andra intressenter om skötsel av markerna över ett större område. Andra intressenter kan vara representanter för turismnäring, vattenvård, miljövård och kommun. Samråden kan ske i en serie möten där man tillsammans

1 Kriterier för den öppna kommunikationen hämtat jag från Jürgen Habermas' giltighetskrav för störningsfri kommunikativ handling. Fakta och antaganden refererar till sakförhållanden som ska vara sanna; värderingar anknyter till kriteriet normativ riktighet. Det personliga uttrycket ska vara äkta och uppriktigt. (Månson 1998, Nygaard 1996, Reese-Schäfer 1998).

identifierar och lär om viktiga aspekter av ett områdes naturbetesmarker, t.ex. botanisk sammansättning, hydrologiska förhållanden och betesformer. När man skapat en tillräcklig kunskapsgrund går man vidare och formulerar mål för markerna, analyserar innebörden av olika produktionssystem och skötselåtgärder, prioriterar åtgärder och bestämmer om uppföljning och utvärdering.

Det framgår av intervjuerna att bönderna inte vet vilka som fattar besluten om reglerna för ersättning och skötsel av naturbetesmarkerna och vad beslutsfattarna grundar sina beslut på. Någon av bönderna upplever beslutsfattarna som osynliga fogdar som finnas någonstans i byråkratins korridorer, kanske i Bryssel, kanske i Stockholm eller är det i Jönköping? De utövar makt över omfattande arealer och naturvärden och deras beslut påverkar böndernas arbetsliv, arbetsglädje och motivation. För att reglerna ska få bästa anpassning till den verklighet som gäller och accepteras av bönderna på grundval av innehåll mera än av tvång, är det viktigt att de centrala beslutsfattarna ger sig tillkänna och redovisar vad de grundar besluten på. För den som arbetar med systemets perspektiv faller det sig naturligt att föreställa sig att man ska inordna verkligheten, i detta fall naturbetesmarken, under ett antal allmänna kategorier, lagar och regler och kontrollera efterlevnaden i enlighet med generella kriterier. Denna studie visar att en sådan föreställning leder till allvarliga störningar. De centralt fastställda reglerna behöver öppnas för mera flexibilitet och anpassning till lokala förhållanden. Hur bevarandet av naturbetesmarker ska gå till är inte en fråga som kan förbehållas myndigheter, forskare eller andra eliter. Det är en fråga som bäst hanteras i framtidsinriktade dialoger mellan flera aktörer. I den dialogen är både myndigheternas och böndernas perspektiv och kompetens självklar och nödvändig. Forskare och representanter för olika intresseorganisationer ska också delta. Här krävs nytänkande för att skapa väl fungerande former och procedurer för lärande och demokratiska beslut.

Litteratur

- Bill, Å. 1999. Dotter till en bonde. I Salomonsson, A. (red.) *Svenskt bondeliv*, sid. 115–146. Studentlitteratur, Lund.
- Brubaker, R. 1984. *The limits of rationality*. George Allen & Unwin, London.
- Bush, R. A. & Folger, J. B. 2005. *The promise of mediation*. Jossey-Bass, San Francisco, CA, USA.
- Carle, J. 1997. *Pierre Bordieu och klassamhällets reproduktion*. I Månson, P. (red.) *Moderna samhällsteorier*, sid 371–412. Prisma, Stockholm.
- Ellström, A. 2001. Bondens livsform – en kraft att ta tillvara. Examensarbete vid institutionen för landskapsplanering, SLU, Uppsala.
- Flygare, I. A. 1999. Generation och kontinuitet, *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 54. Uppsala.
- Gray, B. 1989. *Collaborating*. Jossey-Bass, San Francisco, CA, USA.
- Guneriusson, W. 1997. *Aktör, handling och struktur*. Studentlitteratur, Stockholm.
- Hallgren, L. & Ljung, M. 2005. *Miljökommunikation*. Studentlitteratur, Lund.
- Højrup, T. 1983. *Det glemte folk: livsformer og centraldirigering*. Institutet for europæisk folkelivsforskning, Statens byggeforskningsinstitut, Hørsholm, Danmark.
- Jonsson, S. 2003. *Andra platser. En essä om kulturell identitet*. Norstedts, Stockholm.
- Jordbruksverket 2008. Statistiska meddelanden, JO20, SM0802, Jönköping.
- Karlsson, Å. 1999. Moderna moror. I Salomonsson, A. (red.) *Svenskt bondeliv*, sid. 72–114. Studentlitteratur, Stockholm.
- Lipsky, M. 1980. *Street level bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. Russel Sage Foundation, New York.
- Ljunggren Bergeå, H. 2007. Negotiating fences. Interaction in advisory encounters for nature conservation. *Acta universitatis agriculturae Sueciae*, 2007:130, SLU, Uppsala.

- Lundin, E. 2004. *Motstånd och kreativitet*. Symposion, Stockholm.
- Maser, C. 1996. *Resolving environmental conflict*. St. Lucie Press, Delray Beach, Florida, USA.
- Molander, B. 1993. *Kunskap i handling*. Daidalos, Göteborg.
- Myrdal, J. 2001. Den nya produktionen – det nya uppdraget. *Ds 2001:68*, Jordbruksdepartementet, Stockholm.
- Månson, P. 1998. Jürgen Habermas och moderniteten. I Månson, P. (red.) *Moderna samhällsteorier*, sid 305–343. Prisma, Stockholm.
- Nitsch, U. 1985. Sårbara värden – bonden och det rationella jordbruket. *Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok 1985*, sid 165–174, Stockholm.
- Nitsch, U. 1990. Farmers and computers. I Göranzon, B. & Florin, M. (eds.) *Artificial intelligence, culture and language*, pp 115–126. Springer Verlag Berlin, Heidelberg, New York.
- Nitsch, U. 1997. The reluctant scientist. I Nordgren, A. (red.) Science ethics, sustainability. Acta Universitatis Upsaliensis, *Studies in bioethics and research ethics*, no 2, pp 191–203, Uppsala.
- Nitsch, U. 2005. Typ meningsfullt och roligt. I Pählman, S. (red.), *Världens eko*, sid 27–42. Atlas, Stockholm.
- Nygaard, T. 1996. *Sociologisk handlingsteori*. Studentlitteratur, Stockholm.
- Pehrson, I. 1998. Betesmark. *Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvärden*, sid 59–75. Jordbruksverket, Jönköping.
- Reese-Schäfer, W. 1998. *Habermas – En introduktion*. Daidalos, Göteborg.
- Rosenberg, G. 2004. *Plikten, profiten och konsten att vara människa*. Albert Bonniers förlag, Stockholm.
- SCB 2007. *Jordbruksstatistisk årsbok 2007*. Statistiska centralbyrån, Örebro.
- Setten, G. 2002. *Bonden og landskapet*. Geografisk institutt, NTNU, Trondheim.
- Soneryd, L. 2004. Miljökonflikter och deliberation. I Premfors, R. & Roth, K. (red.) *Deliberativ demokrati*, sid 141–163. Studentlitteratur, Lund.
- Stenseke, M. 2004. Bönder och naturbetesmarker. Del 1: Bygdeperspektiv. *Choros 2004:1*, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.
- Trondman, M. 1999. *Kultursociologi i praktiken*. Studentlitteratur, Lund.

CBM:s skriftserie

CBM:s skriftserie ges ut av Centrum för biologisk mångfald. Utgivna nummer är:

1. Torbjörn Ebenhard & Mats Höggren (red.). 1999. Livskraftiga rovdjursstammar. CBM:s rovdjursseminarium 12 oktober 1998.
2. Åsa Berggren & Anna Burman (red.). 1999. Mångfaldskonferensen 1998: Restaurering av biotoper.
3. Thomas Elmqvist & Jonas Förare (ed.). 2001. MSC-theses 1999. Studies in Biodiversity 1.
4. Anna Blomberg & Anna Burman (red.). 2001. Mångfaldskonferensen 2000: Biodiversitet i odlingslandskapet.
5. Anna Blomberg & Anna Burman (red.). 2001. Mångfaldskonferensen 1999: Biodiversitet i städer.
6. Susanne Gustafsson & Peter Thorén. 2002. Sveriges lantraser: kulturarv och genresurs.
7. Johnny de Jong. 2002. Populationsförändringar hos skogslevande arter i relation till landskapets utveckling.
8. Karin Martinsson & Mats Hjertsson. 2003. *Pelargonium x hortorum* L.H. Bailey: Sortiment i Sverige före 1950.
9. Ulrika Tjälldén. 2004. Breeding of the North Swedish Horse: past, present, and future.
10. Håkan Tunón. 2004. Traditionell kunskap och lokalsamhällen: artikel 8j i Sverige.
11. Johnny de Jong, Antoinette Oscarsson & Gabriella Lundmark. 2004. Hur behandlas biologisk mångfald i MKB?
12. Regina Lindborg m.fl. 2006. Naturbetesmarker i landskapsperspektiv. En analys av kvaliteter och värden på landskapsnivå.
13. Anna Dahlström. 2006. Betesmarker, djurantal och betestryck 1620–1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige.
14. Ingemar Ahlén (red.). 2007. Faunan och floran på Krusenberget i Uppland.
15. Rolf Engström. 2007. Att inventera rosor – en handledning.
16. Inger Hjalmarsson (red.). 2007. Här bevaras våra svenska fruktsorter.
17. Lena Nygårds. 2007. Om ärter. En etnobotanisk skrift.
18. Per Mikael Utsi. 2007. Traditionell kunskap och sedvänjor inom den samiska kulturen.
19. Anna Andréasson. 2007. Trädgårdshistoria för inventerare.
20. Karin Persson & Eva Jansson. 2008. Narcisser – folkära lökar.
21. Linnea Oskarsson. 2008. Att inventera perenner – en handledning.
22. Kelvin Ekeland (red.). 2008. Landskapets utmarker – hur värdera och sköta?
23. Ulrich Nitch. 2008. Bönder, myndigheter och naturbetesmarker.

Utgivare och beställningsadress

Centrum för biologisk mångfald
Box 7007, 750 07 Uppsala
Tel: 018-67 10 00, Fax: 018-67 34 80
publikationer@cbm.slu.se

FÖRÄNDRADE FÖRUTSÄTTNINGAR i jordbruket medför att stora arealer naturbetesmarker hotas av igenväxning vilket ger förluster av natur- och landskapsvärden. För att stimulera bönder att hålla markerna öppna betalar samhället ekonomiska ersättningar för skötselåtgärder. Ersättningarna betalas ut efter centralt fastställda regler och följs upp genom kontroller av länsstyrelserna.

Naturbetesmarkerna har skapats genom böndernas arbete som en del av deras lantbruksföretagande. För att hamna rätt med regler och kontrollåtgärder krävs därför kunskap om lantbrukandets villkor. Den här rapporten ger en dokumentation av bönders synpunkter och erfarenheter av naturbetesmarkernas skötsel. Den är baserad på intervjuer med bönder i Sörmland, Västergötland, Småland och Jämtland. Intervjuerna visar att bönder känner starkt engagemang för att bevara naturbetesmarkerna. Samtidigt uppstår ibland störningar i mötet mellan bönderna och myndigheterna. För att komma tillrätta med dessa störningar krävs att man utvecklar nya former för dialog och samverkan mellan bönder och myndigheter.

ULRICH NITSCH är professor emeritus vid Sveriges Lantbruksuniversitet och har i sin forskning ägnat stort intresse åt bönders villkor och roll i dagens samhälle.

